

А. Чайковский.

НА УХОДАХ

TULA-online.org

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

НА УХОДАХ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ ДЛЯ МОЛОДІ

П'яте видання

ТОМ II.

Фон. Геник-Березовський

РЕГЕНСБУРГ

1947

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ »УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО«

Authorized by
HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 383.7. GEC — AGO from July 1947

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

I.

Наспіла нарешті нетерпеливо очікувана весна. З весни найбільше радів хлібороб. Так було і в давнину, та не радів з неї той, кому довелось жити на татарському шляху. Недаремне той страшний шлях називали «Чорним». За бузьками, дикими гусьми та ключами журавлів надлітали ключі татарських яструбів, котрі не щадили ні малого ні старого, не щадили людської праці.

Трохи інакше було між канівськими ухадниками. Вони, хоч і при шляху жили, то своїм завзяттям відбивали всі дотеперішні напасті і почували самопевність, що так буде і далі.

А молодь таки раділа тій весні, бо поклала собі доклати такого діла, що піде з того слава широко по світі.

Як лише степ підсох, а вода в річках поменшала, Трохим засів у печері Гараська й очікував татар. Він виходив обережно на берег балки і зорив по далекому степу по той бік Інгульця.

Аж одного дня почувся з того боку гомін, а в ночі заясніли в степу великі вогні. Гарасько впевнив його, що це орда йде.

— Тобі, сину, пора вертатися. Добре було б, щоб зі схову придивився їх силі, але хто-зна, чи не захочеться їм вашу оселю застукати. Береженого Бог береже.

Таки зараз Трохим сів на коня і поїхав у село. Журавель наказав припинити роботу в полі. Не ставили вже сторожних на фігурах, лише посиляли роз'їзди.

Та не було чого лякатись. Татари переправились через річку та пішли далі, і все вернулося до давнього ладу. Як тепер їх не чіпали, то, вертаючись з добиччю, певно їх не зачеплять.

Зараз опісля поїхав Тарас з Трохимом до Гараська порадитись.

— Заходили сюди гості, діду?

— Як би не заходили? Вони всяк раз заходять, то й тепер...

— Великий загін пішов?

— Яких десять тисяч. Не страшний. Борців озброєних буде не більше двох тисяч, а решта все йде на грабіж. Ця голота на здобич ласа. З того багато пропаде по дорозі. Як буде вас добрих три сотні, то розіб'єте їх напевно, відберете добич, та визволите ясир.

— Коли ж вони вертатися будуть?

— Звичайно вертаються за чотири неділі. Тепер пішла більша сила, то, либонь, заженуться далі в християнську землю і вернуться може за шість неділей або й пізніше. Вони, мов градова хмара, йдуть вперед. Перед чотирма тижнями нема чого сподіватися. За чотири неділі повинен би тут хтось з ваших бути. А як орда буде вже вертатися, то ви прийдете, сховаетесь спершу в балці, а потім у печері. Але до печери дуже вузький прохід, коневі перейти важко. Треба його поширити...

— Я вже завтра приведу своїх з лопатами та сокирами... Треба буде потому і харчів привезти. Тільки не знаю, чим коней за той час годувати.

— Привезіть з собою косу одну-другу, то накосимо в балці та в степу трави. Вона за той час гарно підросте...

На другий день від ранку працювали тут уходники. Треба було поширити не лише вхід, але й цілий коридор до печери. Треба було відлупувати велике каміння, яке зараз скидали в балку. Воно за кілька неділей закрийється буйною травою, що й сліду не буде.

Від того часу між балкою і селом настали живі зносини. Уходники переконалися, що з берега балки найкраще зорити за ордою, що не заступлять його ні фігури, ні роз'їзди, на які йде багато часу.

Про татар не було чути аж до Святої Неділі*). Аж тоді дали знати в село, що орда вертається. Її наближення відчув Гарасько зараз. Тарас пішов з роз'їздом і почув у степу великий гомін, побачив вогні.

Він таки боявся брати це на свою відповідальність і звівся перед Журавлем.

— Може, краще не зачіпати їх, коли вони нас не зачіпають, а то розпорпаємо осине гніздо.

— Не в тому справа, батьку — як вони почувати себе будуть у силі, то підуть на нас, чи ми їх зачепимо, чи ні.

---

*) Святою неділею називають Зелені Свята.

Орді таки треба раз показати, що ми не лише оборонятися можемо, але й наступати.

— Та чи дамо ми їм раду?

— А хіба ви не чули, що говорив Гарасько, а те саме говорив і наш Максим, що орда з добиччю, то мов перегодована товарина. Я певний у тому, що нам поталанить, що ми відберемо награбоване добро, відіб'ємо християнських бранців, а наше село вкриється славою, яка і до Києва дійде...

— Га! Боже тебе благослови, але я не піду.

— Навіть і не можна. Хтось мусить лишитися тут порядкувати, бо хто зна, що ще може з цього вийти. Я не візьму всієї сили, а хочу мати від тебе, батьку, отаманський дозвіл...

— Дозволу я тобі не можу без старшини дати. А коли старшині скажу те, що ти задумуєш, то не дозволять, ти будеш мусити покоритись. Роби сам, що знаєш, і навіть нікому зі старшини не кажи. Я знаю, що перший Кіндрат не схоче, а за ним підуть усі, бо нікого шкура не свербить.

— Хай буде й так, а я моєї думки не покидаю і вповаю на Бога, що нам допоможе в доброму ділі.

На цьому й розійшлись. Тарасові було ніяково, що робить без дозволу старшини, та між його козацтвом було таке завзяття і самопевність, що годі було їх спинити.

Зібравши своїх три сотні, виїхав під ніч з села. Вартовим при воротах говорив, що їде в степ, бо там щось не певне робиться. Врешті це не була новина, бо Тарас робив таке часто. Їхали одинцем попід берег Висуня і заїхали в балку зараз від річки. Здалека в степу чути було гомін і крики, а це був знак, що орда вже недалеко. Старий Гарисько вже ждав на них.

— Діти мої! Моліть Бога, щоб нам допоміг, і таким одним ділом, то я вже всі мої гріхи спокутую. Тепер, діти, попасіть коней у балці, бо робота почнеться аж на другу ніч, як татари стануть над річкою ночувати, бо вони все так роблять. Сюди наспіють завтра ввечері. А зрана ви накосіть трави для коней і наznosить у печеру. Надвечір і коней туди заведіть. Та тут іще одна робота. Треба прокопати берег у горішнім кінці балки, щоб коням можна було виїхати...

— Та чи не надбіжать вони раніше? У степу вже чути гомін.

— Ні, сину, вони ще дуже далеко, лише що тепер

у степу роса, тому і голос чути дальше, а татарин із добиччю повільний, мов рак.

Гарасько вийшов рано з Тарасом на берег балки і сказав:

— Ви таки ховайтесь зараз у печері. Я знаю, що вони приволочуться з табором аж під вечір, але, може, яка чота надбіжить раніше роздивитися.

— Як прийде така чота, — сказав самопевно Тарас, — то ні один з них не вернеться.

— Це добре, та ти роби так, як я кажу.

Зараз почали переводити коней у печеру, а інші стали косити траву та зносити коням. Десь до полудня все було готове. Трави наносили цілі копиці, і самі сюди повлазили. Вхід до печери засунули камінням...

Виявилось, що старий радив добре. Вже було сполудня, як почули дудніння кінських копит берегом балки, а згодом Гарасько побачив яких десять татарських шапок.

Один виїхав наперед над сам берег і закликав:

— Гей, ти старий! Чи живеш ти ще? Виходь сюди!

Гарасько вийшов з печери і привітався.

— Слухай, старий, як маєш що проміняти, то прилягодь. Ми веземо багато такого, що може тобі знадобиться. Гарасько показував з себе веселого.

— А нуте, ходіть ближче. Я такого налагодив, що облизуватись будете. Поки наші наспіють сюди, то часу буде доволі.

— Наспіють надвечір. Стільки добичі набрали, що лізуть, мов слимаки. З тими гарбами годі швидко йти, хоч нас мурза принаглує до поспіху, щоб чим швидше за рікою опинитись.

— А чого ж вам боятись? Тут живої душі немає.

— А хіба ти не знаєш про тих уходників, що тут недалеко поселились?

— Нема чого боятись... То селюхи. Вони лише тоді відбиваються, коли їх зачепити, самі певно не зачеплять... Чому ж ви не йдете? У мене славна горілка, я для вас зладив...

— А що з кіньми?

— Приведіть їх теж, тут-зараз є приступніший берег.

— Ходімо, — сказав ватажок. — Магомет заборонив пити вино, та горілку можна. А звідкіля ти її взяв?

— Викурив з овочів. Як знаєш, у мене винограду немає.

Татари почали з'їздити в балку тою дорогою, яку

тількищо промостили уходники. Татарин придивлявся тому недовіжливо, як уже були внизу.

— А це хто зробив? Відкіля тут стільки кінських слідів і то свіжих? Старий! Кажі правду, а то башка не твоя.

— Хай мені Аллах буде милостиво свідком! А хто ж тут інший був, як не наші? Позавчора переправився через річку на цей бік цілий загін і побув тут цілий день, та лише що під вечір від'їхали.

— Чому ж ми його не стрінули?

— Бо вони пішли просто на північ. здається, вони щось задумали, та не хотіли мені сказати. Чого ж ти до мене причепився, чи я міг їх спинити? От ми вип'ємо по чарці.

Татари почали оглядати сліди. Їх справді було дуже багато, і це справді виглядало на більший загін. Вони заспокоїлися і пустили коней, щоб паслися. Гарасько частував їх горілкою з медом і запросив у печеру перекусити. Горілка їм подобалась.

— Ви тут лишитесь до завтра?

— Лишимося, бо треба місце під обоз розмежувати. Тут зараз над балкою стануть гарби. За ними далі бранці, позаду скот. А багато того є, багато. Особливо ми багато волів понабирали. Такої дрібноти, як вівці, ми брали мало, стільки, що на м'ясо в дорозі...

Гарасько припрошував їх увесь час, частував. У печері посідали на землі, підобравши під себе ноги. Насередині горилі скипки...

Тарас сховався в щілину великої печери за кущем ліщини і прислухувався. Коли татари пішли за Гараськом у печеру, він зараз прикликав десяток своїх хлопців і наказав їм, що робити: треба мерщій поганців спрятати.

— Ножі в руки, лишити мені одного живим, решту перерізати. Язика нам треба, бо я не все чув. А лишити їх не можна, бо почнуть лазити та ще нас вислідкують — за мною!

Він увійшов у печеру і крикнув до татар:

— Салем алейкум!

Гості не стямились, як хлопці кинулись на них з ножами і різали. Гарасько присвічував скипками. Одного залишили живим.

Зараз виволокли трупи надвір і заволокли в найближчу яму, де ще стояла вода від снігу. Коні завели в велику печеру. Татарин під загрозою, що будуть його пекти залі-

зом як не схоче говорити, а як скаже всю правду, то його пощадять, говорив усе, що знав. Його орда, як перейшла річку Бог, з'єдналася з буджацькими ординцями. Перебрались відтак через Дністер і, ніким не спинювані, загнались аж на Покуття. Тут їм поталанило. Пограбували та попалили багато містечок і сіл, і набрали добичі, яку відтак з буджацькими земляками поділили. По дорозі ніде не стрінули більшої сили, бо народ поховався по городках і замках, а решта не боронилась.

— А багато ясиру ведете?

— Самого вибраного, яких п'ятьсот. Ми чогобуть не брали, а хіба людей здорових і гарних. Все інше перерізали, бо з таким ясиром багато клопоту по дорозі.

Далі Тарас довідався, що менша частина татар піде зараз на той бік річки і там таборувати будуть. Бо прийшла до них вістка, що їм мають заступити дорогу війська литовського князя на Дніпровій переправі.

— Чи маєте ви, діду, яке місце, щоб цього татарина сховати?

— Не турбуйся. У цій коморі буде безпечно, сам чорт його не знайде.

Оглянули ще раз мотузи, занесли татарина та зав'язали платком рота, щоб не міг кричати. Тепер хлопці поховались усі у велику печеру, де стояли коні.

Вже сонце склонилось до заходу, як у степу показала велика чорна плахта. Із неї виходив спершу глухий, а опісля щораз виразніший гомін людських голосів, плачу та диких окликів. Відтак одна частина відірвалася від гурту і посунула наперед. Незадовго можна було розрізнити постаті їздців у кінчастих шапках. Вони щораз зближались, а кілька прискакало над берег балки. Тут стояв Гарасько і привітав їх.

— Чи не проїздила туди наша чота?

— Авже ж проїздила, та тут стрінулась якраз з іншим татарським загоном, що сидів тут у балці три дні. Коли не вірите, так подивіться, скільки тут слідів. Люди з вашої чоти говорили, що малу добич добули, а їм хочеться більшої, і тому пішли на північ. Вони казали, що вернуться, поки ваш загін прийде до Дніпрові переправи.

— От собаки! Ще їм мало того, що здобули? У нас тепер така добич, якої давно не було. Аллах нам благословив...

— Хай буде ім'я Аллаха прославлене! — говорив Га-

расько, підняв руки в гору, та поклонився на схід сонця, — поталанить вам і далі.

— Не конче так мусить бути, бо нам донесли, що на Дніпровій переправі стріне нас княже військо.

— То йдіть на другу переправу.

— Не можна, бо в нас завеликий табір, і треба брати найкоротшу дорогу.

— Така коротша дорога, котра певніша, — говорив дід.

Татарин зліз з коня і побачив сліди, хоч уже було по заході сонця, і тут було тьмаво. Татар приїздило щораз більше. То була та частина, котра ще нині мала переправитись на той бік Інгульця. Вони пішли далі, а за часок загоріли в степу за річкою таборів вогні.

На дворі зовсім потемніло. На голубому небі замерехкотіли золоті зірки. Вони виринали одна по одній, поки не засіяли цілого неба золотими світеліками. Ціла природа замовкла. Те, що томилось удень, пішло спочивати, а його місце займали ті істоти, що в ночі царюють. Далеко від річки доходив веселий рохкіт жаб, гукав гупало, у траві переekliкались перепели, у степу заревів тур, завив вовк, загавкала хриплим голосом лисиця.

Та всі ті голоси вмить замовкли, як зблизилась орда з криком та галасом. Почулись галайкання татар, плач та голосіння невільників, рев скота та блей овець. Татари роз'їздилися по степу і визначали місця, де кому ставати. Та попередусього пішли до пійла. Над балкою поставили вози, зараз побіч пригнали ясир. Далі стали татари, а ззаду позганяли волів у степу, щоб паслися. Татари розклали вогні і почали пекти баранину та конятину. Дід Гарасько ходив поміж вози та поміж бранців, роздивляючись, чи нема чого купити або проміняти. Потім зсунувся зараз з берега і підкрався до великої печери.

— Як тричі сова озветься, то час буде виходити вам.

— Боно трохи не так сталося, як ми собі обміркували, — сказав Тарас; — там, де ми собі промостили дорогу, вони нам заклали возами.

— Цим нема чого журитись. Я вас проведу далі, а ви вдарите на татар ззаду. Лише там натрапите на стадо волів.

— Чи там справді воли пасуться?

— Напевно, це буде вам перешкода.

— Ні, діду, це якраз на вашу користь. Тільки вам треба ще раз піти поміж бранців і переказати їм, що, як почують ззаду стріли і крик та метушню, то хай зараз уті-

кають поміж вози. Скажіть першому скраю, та хай перекаже другим.

Гарасько вийшов знову на берег і перейшов поміж вози. Його ніхто не спиняв, бо він був одягнений по-татарськи. Підкрався так поміж бранців і приліг коло найближчого. Бранець уже спав. Гарасько приклав губу до його вуха і забалакав:

— Христос з нами! — та сіпнув його за руку.

— Це що?

— Мовчи! Поміч близька. Я тобі розріжу пута, ти зроби те саме сусідові і перекажи таке: як почуєте стріли і крик, утікайте всі поміж вози, ховайтеся, де можна. Вози випряжені, та нікого не роз'їдуть. Пам'ятай, щоб цей оклик перейшов до усіх. Хто залишиться, той певно пропаде.

— Хто ж нас вирятуює? О! Господи!

— Мовчи, не охкай, роби, що тобі кажу. Завтра довідаєшся про все.

Гарасько поповз далі і роздав іще кілька ножів. Відтак перейшов знову поміж вози, побалакав із сторожними і пішов у печеру. В таборі почало втихати. Татари засипляли при вогнищах... Гарасько підліз знову на берег і прислухувався. По зорях пізнав, що вже, певно, буде північ. Табір заснув, огні пригасли. Тепер озвалась сова...

Тарас сидів перед входом до печери і слухав. Йому дуже билось серце зі схвилювання. Він молив у Господа поміч. Почувши умовлений знак, пішов у печеру. Хлопці порозміщувались так, що кожний держав свого коня за повіді і куняв...

— Хлопці! Пора! Виходьте. Лише тихо! Без гамору.

Усе заворушилось. Кожний виходив, ведучи коня за повіді. В печері була така пітьма, що хто вийшов надвір, жмурих очі, бо й того світла було забагато. Тут уже ждав Гарасько. Він узяв Тараса за руку і повів попід берег балки. Інші йшли за ним. Йшли так довго, аж Гарасько спинив похід.

— Тут можете виїздити...

Тарас обернувся до Трохима:

— Ти тут лишишся з двадцятьма. Коні припнете в балці. Як почуєш у таборі крик, виходьте на берег і переріжте сторожних татар коло возів. Лише вважайте, щоб бранців не порізати, бо вони поміж вози поховуються. Щоб ти знав, що я йду ззаду, там стоять воли, я їх налякаю та на табір нажену. Побачиш, який бешкет буде. Бувай здоров! Держись добре...

Пішов зараз до свого коня і вивів його на берег. Як уже повиходили всі, посідали на коні і поїхали далеко в степ. То було геть за татарським табором. Завернули вліво і їхали навпростець, поки не натрапили на волів. Одні ще паслися, інші лежали в траві. Тепер ухадники надїхали на них, почали колоти списами та підняли пекольний крик. Верещали різними голосами. Воли посхапувались і збилися вкупу. Хлопці напирали і кололи списами, та безнастанно кричали: «Аллах, аллах!»

Тепер воли справді налякались і почали гнати щосили на табір.

Татари посхапувались спросоння, не знаючи, що сталося. На них налетіло стадо наляканих волів, що піддерши хвости, гнали, мов шалені, розбиваючи все по дорозі. А за волами гнали на конях ухадники та кололи списами. На-стала нечувана метушня. Татари втікали враз з волами і кіньми до річки і скакали у воду...

А Трохим, як почув метушню і крики, вийшов на берег. Сторожні задивилися в табір, не сподіваючись від балки напасти. Їх різали одного за одним.

— Гей, бранці, — кликав Трохим, а сюди. А давайте там якого світла, бо люди позабиваються.

На березі показався горючий смолоскип, яким світив дід Гарасько.

— До світла, люди, до світла! — кликав Трохим.

А люди йшли туди, мов нетлі. Жінки вели за руки за-спаних дітей. У тому місці, де ухадники скопали прохід, сходили вниз, а Гарасько повів їх у велику печеру. Там лишив світло і за хвилину, при допомозі Трохимових хлопців, приніс із своєї комори поживу, яку лише мав.

Надворі почало світати, як Тарас добивав решту. Ганялись за татарами по степу, наганяли до річки. Над водою клубилась густа мряка, в яку западали втікачі, і це їх спасло. Тарас станув над берегом і перехристився:

— Слава ж Тобі, Господи! Вертаймося, друзі!

Хлопці почали з'їздитися, а опісля поїхали до балки.

— Запрягайте коней до возів та й додому!

Над берегом балки стояв старий Гарасько і благословив їх:

— Тепер, діти, беріть і мене з собою. Нічого мені тут дожидати, коли б сюди орда завернулася. Славні ви, хлопці, гарно повели діло.

— Та скажіть, дідусю, хто розбив татар; ми чи воли? Всі почали сміятися.

— Твоя голова, а волячі роги та й ноги, — відповів дід...

Тарас пішов до великої печери і кликав:

— Виходьте, люди добрі, поведемо вас у наше село. Хоч ви з далекої сторони, то ви свої люди і нам брати.

Знеможених бранців саджали на вози, об'їхали балку, і степом до села серед веселого гамору та пісень.

А в селі, крім Журавля, ніхто не знав, куди пішло з села військо. Дехто ремствував, що тому Тарасові багато дають волі, що він робить, що йому захочеться, та людей від роботи відриває. Журавель ходив неспокійний, що сталося. Не дай Боже, їх розіб'ють татари, тоді не буде його совісті спокою до смерти, що до такого небезпечного діла допустив. Аж ось причвалувало до воріт кількох післанців з радісним окликом: „Перемога! Ми розгромили орду і добич відбили. Тарас наказав, щоб готувати обід і приміщення на тристап'ятдесят душ відбитих бранців!”

По селу наче запалив. Кожний був цікавий знати де-що більше. Люди оточили хлопців і випитували на всі лади...

Тарас вертався позаду цілої валки. Був дуже знеможений і сонний, спішно було йому відпочити, а валка з возами волоклася дуже поволі. Тарас дрімав на коні.

Як лиш в'їхали на майдан, оточили церкву. Отець Атанас правив молебень, з церкви лунав спів. Бранці стали навколішки і плакали на radoщах, що Господь визволив їх з тяжкої неволі. Усі благословили Тараса. Старий Гарасько поплівся до хати Кіндрата і зараз ліг спати.

Тепер Тарас поклонився низько Журавлеві.

— Повелось, батьку отамане, як не може бути краще...

Журавель обняв його міцно.

— Здоров будь, пане отамане, ти наша надія, під твоєю опікою ми можемо бути безпечні.

Те саме зробив Муха і вся старшина.

Тарас говорив:

— Панове громадо! Буде час веселитися потім, а тепер приймайте гостей та нагодуйте тих бідних бездомних сиріток, що з татарського сирівцю вирвались.

— Не пожалуємо їм хліба-соли... — гула громада.

— І щирого серця, — додав старий Кіндрат.

— Ми вас приймаємо, мов братів наших, — говорив Журавель до бранців, — годі вам вертатися до ваших зруйнованих осель. Залишайтеся між нами. Поля в нас досить, хаток вам побудуємо, всім поділимося з вами... А коли

в нас прибільшиться люду, то так заживемо, що і Каневу стане задро...

— Ми згідні, хай залишаються, коли хочуть, — загула громада.

— Та ще одного не можна забути, панове громадо. Нині святкуємо велику перемогу над грабіжниками. Тепер ми не ждали, поки вони нас зачеплять, а застукали їх на переправі. Значить, у нас є сила. А в цьому заслуга одного чоловіка. Він перший почав вишколювати військо, ще як у Каневі дівчаком був. Ми вважали це спершу за дитячу іграшку, а воно от яке велике діло з цього вийшло. Нині, як це говорив недавно підстароста з Черкас, у нас є краще військо, ніж князівське, і ми це самі здорові знаємо. А останнє богоугодне діло? І хто ж це зробив? Певно, не ми, бо на таке були б і не зважились. Це зробив наш брат, наша добра дитина, Тарас Партиченко.

— Слава Тарасові! Хай здоров буде! — гула громада.

— Я був вашим отаманом, та признаюся, що я дав собою кермувати цьому молодчаківі, бо я переконався, що в нього розум, статечність, мов у старого. Нащо ж нам далі у піжмурки гратись? Це мені не годиться. Оберім за отамана таки зараз, не дожидajući виборів, Тараса Партиченка. Я відмовляюся і радо в його руки передаю отаманство.

— Слава тобі, Тарасе! — ревла громада, мов грім, — орудуй нами, проводи нашому війську і проживи нам довго!

Тарас був дуже схвилюваний, бо такого не сподівався. Червоний на обличчі, соромився на людей дивитися. Він кланявся громаді, почав відмовлятися, та всі його закричали і не дали говорити. Тепер Тарас скочив на пеньок, випрямився і підніс шапку вгору.

— Панове громадо!! — заговорив дзвінким голосом. — Корюся вашій волі і вибір приймаю. Та хай мені буде можна подякувати моїм хоробрим, щирим друзям, що стали кріпким муром за мною...

— Слава нашому козацтву! — кричали уходники.

Підвівся на купу дерева старий Кіндрат Муха і говорив, а голос його тремтів із зворушення:

— Мої діти! Велике свято ми сьогодні святкуємо. Отож при цій нагоді довершім ще одне діло. Наше село ще не має досі свого ймення. А ми вирішили, що назвемо ім'ям того, хто найбільше для громади прислужиться, ну — що ж ви гадаєте?

— Нема що багато говорити! — гукнув Журавель. — Хай називається Тарасівка...

— Добре! Славно! — кричали уходники, — ми всі на те згодні, кращого ймення не вибереш... Тарасівка та й годі...

А ось крізь юрбу протиснулась Олена Партичиха, Тарасова мати. Вона обняла сина і говорила крізь сльози:

— От слави я діждалась через тебе, мій Тарасику, хай тобі Господь помагає, — чому ж то наш батенько цієї слави не дожив...

Тарас пригорнувся до материних грудей і цілував її по руках. Аж нараз нагадав собі щось і вдарився долонею по чолі.

— От, я був би забув! Гей, Андрію, — гукнув до брата — візьми десяток людей і скачи в балку. Та я забув, що ми в коморі в діда Гараська залишили зв'язаного татарина. Розв'яжи і пусти його в степ...

— Кинь його, Тарасе, — говорили уходники, — не варто такою марницею клопотати собі голову...

— О, ні! — відповів Тарас. — Я обіцяв його пощадити... А яка ж би то була пощада, коли б він згинув голодовою смертю? Отаман Тарасівки не сміє не додержати слова, хоч би і ворогові...

II.

З того часу три роки, рік за роком уходники вибирали Тараса Партиченка військовим отаманом. Нікому й на думку не приходило класти кого другого до вибору, ніхто б навіть не зважився показувати охоту ставати на це переважне становище серед уходницького війська. Бо і справді не було нікого кращого. З усіх великих пригод за той чималий час, які доводилося уходникам переживати, Тарас виходив все переможцем, все йому велося, все виходило на користь оселі.

До того часу Тарас мало займався працею в полі. Його виручувала сім'я. Та не тому, щоб соромився хліборобської праці, бо він її добре знав, а тому, що в нього на це не було часу. Нераз підійшло сонце високо, а Тарас ще спав, та всі знали, що тоді, як усі безпечно спали, Тарас з кількома козаками ганяв по степу довкруги, наглядав вартових, зорив пильно за безпекою оселі і вертався над ранком.

Так само мало коли брав він участь у молодечих заба-

вах своїх ровесників. Хоч до всіх щирий та привітний, він нераз серед веселої забави молоді сів у кутку і попадав у задуму, а тоді забував про цілий світ. Він тямив добре, що орда не вибачить Тарасівчанам своїх невдач і розгромів. Коли інші люди забували про татар, то Тарас сподівався кожної хвилини набігу. Вің безупинно непокоївся думкою, коли це станеться, і яка буде тоді сила у ворога.

Тарасівка стала славна на весь далекий простір. Напливали нові уходники. Число людей більшало з кожним роком. Оселю треба було щороку поширяти. Тарас поширяв її до лісу, бо другий бік не вважав за безпечний. Тому то уходники мусіли рубати ліс на свою потребу не зараз під селом, а далі, щоб при оселі лісу не проріджувати, бо його вважав Тарас за найкраще забороло перед ворогом.

Та надто широкої оселі не можна було окопати валом. Це була б зайва праця, бо не було настільки війська, щоб такий розлогий вал обсадити оборонцями. Згодом почали будувати домівства за валами. Вразі небезпеки всі мали ховатися за вали, а хати залишати на долю: або вони устояться, або підуть з димом.

Журавель, що його вибрали по Кіндраті Мусі головою оселі, слухав у всьому Тараса і ніколи йому не перечив.

Старий Кіндрат Муха охляв зовсім і не мав уже сили такою великою громадою порядкувати.

Одначе у важних справах рада зверталася до нього по розумне слово, він ніколи не відмовлявся, і його слухали всі від малого до великого. Доживаючи свого пізнього віку, він тільки мав розради, що всі його шанували і любили.

У нього жив старий пустельник Гарасько. Були обидва однолітки, то тепер, сидючи взимі біля печі, а влітку на призьбі під хатою, гріючись на сонці, або під яблунькою в садку, розмовляли про давнину.

Про минуле Гараська ніхто не знав, бо він про це нічого не згадував.

Якось на третьому році його перебування в Тарасівці старий важко занедужав. Збирався вмирати і говорив про це кожному, що години його життя вже почислені, і вже не довго людям заваджати буде.

Прикликали панотця. Висповідав його та відправив маслосвяття. А проте він не заспокоївся, і чим ближче смерті, дуже непокоївся, і не міг собі знайти місця. Видно було, що в нього щось на сумлінні важке лежить, що він не хоче того брати з собою на той світ.

Вістка про близьку смерть Гараська розійшлася по

оселі, кожний хотів побачити його востаннє. Люди почали його відвідувати. Він так підтоптався, так змарнів і виснажився, що годі було його тепер пізнати. Залишилася сама тінь колишньої людини.

Аж раз він не видержав і заговорив до свого приятеля старого Кіндрата:

— Важко мені, брате, сходити з цього світу, поки не скину з моєї душі важкого каменя, що пригнічує мою душу. Будь ласка, приклич людей, хай я перед усіма наголос висповідаяся і розкажу те, чого ніхто не знав і не знає.

Кіндрат уволив його волю, і незабаром наповнилася хата уходниками.

Підперли старого подушками, і він говорив:

— Я вже вам казав, мої добродії, що я з купецького роду, та не з Черкас, а таки з самого Києва. Мій покійний батько, Михайло Сищук, провадив широку торгівлю між сходом і заходом. Сім'я в нас була велика, я був наймолодший. Батько ладив мене теж до купецтва, виручався мною, як я вже дещо порозумів, та посилав мене з крамом у світ. Я їздив до Вільна, в Москву, до Львова, а по тім боці в Бахчисарай, ханську столицю, в Кафу, а то й до Царгороду. Цей великий світ поміряв я, ведучи цілі валки возів з набором. Вдома я побував узимку... Я мав друга Ониська, трохи не побратима, однолітка. Його батько теж крамарював, і ми частенько разом наш крам перевозили з одного кінця в другий... Нещастя хотіло, що ми обидва влюбилися в одну дівчину, влюбилися на смерть, один не хотів другому поступитися. З тої причини я з приятеля став йому завзятим ворогом... Гафійка (так називалася дівчина) схилялася більш до Ониська. Я любив її до дури і вирішив, що хоч би це коштувало життя мому суперникові, то вона мусить бути моя. Між нами розпочалося тихе завзяте ворогування... Тоді і піддав мені диявол думку усунути Ониська з цього світу... Ця страшна думка не покидала мене ні вдень, ні вночі. Я любувався нею, розбирав її на всі лади, придумував способи і радів, який то я буду щасливий, коли Ониська не буде вже між живими, а тоді нічого мені не стане на заваді одружитися з Гафійкою. Та на явне душогубство я не міг зважитися. Тому то я все показував перед Ониськом приятеля і нічим не зраджувався, хоч це коштувало мені багато зусиль. Тривало це так довго, поки не трапилася нагода. Наші батьки післали нас обох з валкою краму в Крим. Я з того дуже радів, бо знав Крим добре

і навчився по-татарськи говорити, а Онисько ні. Там він мусить пропасти, а я, вернувшись, одружуся з Гафійкою.

— А сердешний Онисько нічого не догадувався, радів, що поїде зі мною і псобачить ті дива, про які я йому розказував, щоб його заохотити. Він, сердега, не догадувався, що їде з Каїном, який його погубить. Заїхали ми без пригоди до Козлова, по-турецьки він Геславе називається. Тут їде на велику руку торгівля, і тут перепродують і людей. По дорозі я обміркував свій чортівський плян добре і був певний, що мені пощастить. Там я мав знайомих між татарами, що мені допоможуть. Я й досі проклинаю годину, коли я на татарську землю ступив. Чому я не пропав де в степу? Бо кажу вам, найтяжче степ проїхати, а вже купцеві в Криму зовсім безпечно, і вони під ханською владою купців шанують. Отож зараз, як ми приїхали, я тайком пішов поміж торгівців невільниками і просто продав брата невірним. Я умовився з ними, що заведу Ониська в тісну вулицю увечорі, коли вже смеркне, а вони його спіймають та між християнських бранців заволочуть. Вони мені зараз заплатили половину юдиного гроша, другу обіцяли дати опісля... Чуєте, люди? Я продав християнську душу невірним, продав на важкі муки і неволю!

Старий почав по тих словах страшно ридати, бив себе немічними руками по голові, дряпав кігтями лице. В одну мить страшно перемінився. Так мусів виглядати сатана, коли йому св. Михайло Архистратиг наступив ногою на шию...

Люди християлися. Їм здавалося, що бачать самого чорта у людській подобі... Згодом старий трохи заспокоївся і говорив далі:

— Мені легко було перемовити Ониська, щоб він пішов зі мною оглянути місто, що його не знав. Він був цікавої вдачі і радо придивлявся до всього нового. Ми ходили до самого вечора. Я, щоб не зрадити мого хвилювання, розказував йому дуже багато, я хотів сам себе заговорити. Вже геть смеркло, коли ми верталися на квартиру. Зайшли в умовлений перевулок. Там вискочило з сутіні кілька розбишак, впіймали Ониська і зв'язали... Він оборонявся щосили, та його перемогли. Я стояв, мов закамений. Його поволокли далі... Не забуду ніколи його розпучливого крику: „Рятуй мене, брате гей, Гараську, не дай пропасти”.

— Це були останні слова, які я чув з його уст. Вони безперестанно бrenять мені в ухах, вони деруть мою душу,

мов чортяки кігтями... А притім я чую ще другий голос: «Ти Юда, братопродавець, проклін на твою голову!»...

— Я втівав з того місця мов окаянений... На квартирі сказав нашим людям, що сталося. Вони всі Ониська любили і жалкували його.

— Поклався я спати, та мені тільки так здавалося, що буду спати. Мое сумління не давало мені хвилини спокою. Та ніч була для мене гірш пекла. Мені здавалося, що легше тим грішникам у пеклі, що з них чортяки шкіру деруть, ніж мені тоді було... Усю ніч бігав, мов скажений, по своїй кімнатці, стогнав, кричав, мов божевільний. Люди гадали, що я так за побратимом побиваюся, бо ніхто не знав того, що я зробив...

— За цю ніч я пізнав цілу гидоту свого гріха. Пізнав я, що все життя не буде мені спокою, що вимрієне в моїй душі щастя в подружжі з Гафійкою, це лише мана... І я вирішив усіма силами, хоч би ціною свого життя, заподієне зло направити...

— Зараз зранку я пішов до своїх спільників, торговців невольниками. Вони гадали, що я по гроші прийшов і хотіли мені виплатити. Та коли я їм сказав, що удвое їм стільки заплачу, коли мені повернуть Ониська, та при тім, як побачили мене схвильованого, мов божевільного, не могли мене зрозуміти, що сталося. На жаль, не могли мені Ониська повернути, бо зараз звечора перепродали його іншим купцям, а ті повезли його зараз у Кафу... Я почав страшно плакати, та не лише не взяв решти грошей, та ще покинув їм і ті, що взяв учора. Мені здавалося, що мене ті гроші пекли вогнем, і я хотів їх мерщій позбутися. Так само, як кинув Юда Іскаріот срібняки архієреям, що взяли їх за Христа...

— Вернувся я на квартиру, казав своїм людям вертатися додому, я, мовляв, лишуся, щоб шукати за Ониськом... Я забрав усі гроші, що взяв за крам, з собою. Я знав, що без грошей нічого не вдію між невірними.

— Пігнав я у Кафу, розпитував скрізь, та надаремно... Ониська зараз перепродали і повезли далі, навіть ніхто не знав куди...

— Я попав у одчай. Я знав, що не лише брата продав, але і свою душу чортові, і для мене немає вже більше вибачення в Господа Бога.

— Поїхав я потім у Синоп, до Трапезунту, аж до Царгороду забрів, і все це було надаремно. У цих містах я перешукав усі невольницькі базари...

— Та коли я не міг спасти проданого брата, треба було подумати, як спасти свою окайну душу... Зайшов я на Атонську Гору до святих ченців. Та і тут моя душа не знайшла спокою. Я страшно мучився, хотів спокутувати свій гріх, та ніхто не вмів мені сказати, куди дорога до мого спасення, коли моя покута стане повна...

— Та мені все якийсь добрий голос нашіптував, що я таки попаду на слід жертви мого гріха. Частенько я покидав Святу гору і сходив на цей мерзений світ, що його я зненавидів, та все даремне робив пошукування. Тоді я знову вертався до святих ченців. Тепер натрапив я на старого ченця-земляка, таки з Києва, і перед ним висповідався. Він мене потішив, що Боже милосердя більше від гріхів усього світу, і доки грішник кається і хоче гріх napravити, то йому не закрита дорога до спасення. Порадив мені піти між татар і там з усіх сил помагати бідним невольникам...

— Тоді я взявся знову до купецтва, бо інших засобів у мене не було. Мені велось добре, і я свій увесь прибуток з торгівлі повертав на рятування невольників. Багато їх викупив з неволі, багатьом допоміг до втечі. На Україну я не міг вертатися, навіть не посмів розпитувати за моїми рідними. Це вважав я для себе теж за кару, яку я сам собі наклав.

— Аж одного разу мені не поталанило. Мене ограбували до нитки, трохи не вбили. Та мені не було шкода мого ледачого життя, лише я боявся вмирати тому, що я ще свого важкого гріху не спокутував... Тому я втік розбишакам з рук. У цім моім спасенні я бачив палець Провидіння, що воно не хоче моєї смерті. Аж тоді я побачив, що без грошей на бісурманщині нічого не зроблю, я подався з татарами на Україну, тут поселився пустельником у вашій балці та жив там, поки мене ваші юнаки не віднайшли. От тут я багато дечого доброго зробив. Скільки бранців я перевів у ночі в свою печеру, про яку татари нічого не знали...

— Тепер скажіть мені, люди добрі, чи не варто мною гидитися, мов гнилим стервом, і чи не варто мене, ще поки сконаю, викинути геть за вал, щоб мене вовки живим пожерли, щоб не зогиджував я вашої богомільної оселі?

Він знову почав каятись, бив себе кулаками в груди, кричав, мов навіжений. Слухачам проходив мороз поза спину. Ставий Кіндрат сказав:

— Заспокійся, чоловіче! Боже милосердя справді біль-

ше, як нам здається. Коли б його над тобою не було, ти вже давно не жив би, а так Господь умисне держав тебе на світі, щоб тобі дати час до покути і покаяння.

— Заспокійтеся, діду, — говорив і собі Тарас. — Тим одним ділом, що ви нам допомогли зробити — орду розбити, та стільки християнських невільників визволити, ви завершили свою покуту, і Господь прийме вашу очищену від гріха душу.

Ці розумні слова молодого парубка, що його всі в селі поважали, справді заспокоїли грішника. Він лежав горілиць, заплющив очі, наче засипляв... У хаті стало тихо. Усі задивилися на діда, що вмирав. Почали розходитися. Зчинився в хаті рух. Тоді Гарасько відкрив очі і хотів підвестися. Йому поміг Тарас:

— Я бачив янгола Божого... Мої гріхи прощені, простіть і ви мені, мої друзі. Хай Господь благословить вашу оселю... Прощайте!

Він знову поклався на постелю горілиць, зітхнув глибоко і перестав жити... Тарас поклав руку на серце. Воно перестало битися...

— Помолімося, брати, за його душу... — сказав поважно Тарас і став при постелі навколішки. Інші пішли за його прикладом. Почулися тихі шепоти молитви за усопших...

Гараськові справила громада величавий похорон, і поставила на його могилі високого хреста...

III.

— Тарасику мій любий! — сказав раз старий Кіндрат до Тараса. — Я б тобі міг дідом бути, тож послухай моєї ради, що тобі скажу. Ти вийшов між нами на великого чоловіка, а все ж таки ти ще не повний, не цілий чоловік. Тобі женитися пора... Годі тобі вмирати старим підтоптанним парубікою, бо згодом люди перестануть тебе поважати. Пора свою сім'ю завести, тоді і твоя повага в селі побільшає...

— Женитися мені, дідусю? Коли ж бо я боюся свою увагу роздвоювати поміж добром своїм власним, гараздом моєї сім'ї, і добром громади. Я дивлюся далі, як мої земляки, і бачу, що наша оселя все ще в небезпеці, мов на волоску висить. У цьому вся моя турбота і про жінку та сім'ю немає в мене часу думати.

— А треба подумати і про це. Через твоє гаяння і твоя

сім'я терпить, бо не може перед тобою заходити у подружні зв'язки. Ти найстарший і перший на черзі, а що ти не якийсь каліка, то й минути тебе звичай не велить. У нас дівчат дебелих мов макового цвіту і, правду кажучи, не вітряниць, і є в чому вибирати. Повір мені, що наші сімейні ухадники, хоч і слухають тебе і поважають, про те скося дивляться, що ти досі не цілий чоловік.

— Як це воно: не цілий? — засміявся Тарас.

— А так. Парубок чи дівчина не цілі люди. У Святім Письмі читають, що Господь ще в раю так наказав, щоб люди жили парами, а не кожний для себе.

Це і переконало Тараса, і він почав роздивлятися поміж дівчатами, котра підходила б йому під пару. Навдивовижу усієї громади Тарас став заходити на вечерниці, весілля та танці, і тут дав себе знати, що він не лише до шаблі, але й до танцю мистець...

А дівчата, що дотепер дивилися на Тараса як на дикуна, бо він ніколи з жадною не пожартував і держався осторонь, почали до нього тепер не так придивлятися.

Між ними була і Маруся Судаківна, котру він вирятував від ведмеда. Вона виросла на гарну струнку дівчину, та хоч не один парубок завертав на неї очима, вона і говорити собі про це не давала, всім відмовляла. Бо ніде правди діти, — серденько її таки тьохкало до Тараса. Та ж це був найкращий юнак на всю оселю, мов вимріяний у казці князь. Та, на її превеликий смуток, він не звертав на неї особливої уваги, так, як і на інших.

Тепер стрінулися на вечерницях. Тарас узяв її в танець, і коли вже перетанцювали, посідали на боці, він заговорив перший:

— Не сниться тобі коли, Марусе, той лютий ведмедище, що тебе на фігурі за одержу хапав?

— Ведмедище мені не сниться, а сниться мені нераз той бравий козак, що мені життя врятував...

— Невже ж сниться? Ти його не забула?

— Його ніколи не забуду, бо коли б не він, мене давно не було б на світі...

— А хіба ж ти його не бачиш наяві щодня?

— Та що мені з того? Він такий гордий та пишний, що й глянути на мене не хоче...

— Ні не гордий він, ні не пишний, та бач, у нього безперестанку турботи за безпеку оселі, всі його думки за цим ходять... То й не дивуйся, бо ви всі того не бачите, що мені не дає спокою...

— Яка ж це небезпека?

— Гадаєш, що татарва довго нас так терпіти буде, як досі? Вона нераз поломала собі на нас зуби, ми їй заваджамо в грабіжницьких походах. Вони нас бояться тепер, та не перестають за нами зорити, і, коли підглянуть слухний час, застукають нас так, що не зможемо встоятися! Ось де моя турбота, і я безупинно думаю над тим, щоб тут таке вдумати, щоб раз на все забезпечитися...

— Треба їх знову колись при переправі розгромити, а тоді певно на цю переправу не підуть, знайдуть собі якусь подальшу.

— От славна ти, Марусе, дівчина, — сказав урадуваний Тарас. — Далєбі треба твоєї думки послухати. Шкода, що ти дівчина, не козак, тебе варто б хоч би сотником наставити...

— А чому б мені сотником не бути? Чому ви, козаки, вважаєте нас за помело? На коні вмію їздити, списом і шаблею можна навчитися орудувати... З лука я теж вмію стріляти.

— А чому я цього не бачив?

— Бо я стріляю лише потай людей, а то з мене посміялися б.

Тарас подумав над тим, що почув від бравої дівчини. Чому б воно не могло так сбути, щоб і жінки вчилися військової справи?

Та не лише сама думка подобалася Тарасові, але й дівчина, що таке говорила... Козир-дівка, так годі... Нагадав собі і свою розмову з Кіндратом, і впевнився, що Маруся йому призначена. Та треба було поговорити про це ще з мамою. Хоч мама бажала собі невістки, та не сміла про це Тарасові говорити. Вона дивилася на свого хлопця, мов на образок, у всьому його слухала, бо вважала себе перед ним такою маленькою, що не посміла б йому радити, хоч він і дуже маму любив...

— Матусенько, — сказав одного разу, — старий дідусь Кіндрат нагадав мені недавно, що мені женитися пора, казав, що чоловік без жінки то не ціла людина... Чи добре він казав?

— Кіндрат розумна людина і пустого говорити не буде... Я сама це кажу... Та ти в-одно про громадські справи думаєш, а про себе забув... Так, Тарасику, тобі вже пора... роки минають... Не кайся рано встати, а замолоду оженитися, та тобі не так вже дуже замолоду, бо далеко молодші женяться.

— Котру дівчину з нашої оселі радили б ви мені, матусенько, за дружину взяти?

— Про це, то вже, сину, свого серця спитайся. Вона тобі, не мені дружиною має бути...

— Та воно так, мамо, та все ж вона житиме тут з вами, і коли б вона вам не злюбилася, тоді і мені була б гірка година...

— Воно так, сину, та я тобі кажу, що котру ти полюбиш, то до тої і моє серце пристане...

— А що ви, матусю, сказали б на Марусю Судаківну?

Замість відповіді мати обняла його і пригорнула до грудей.

— От, дитино, ти вгадав мою думку... Кращої невісточки і не сподіватися мені. Тільки, щоб вона і тобі вийшла по серцю, і не тому, що ти отамануєш над нашим козацтвом... Боже благослови!

— Силуваної жінки я не візьму, мамо, а по серцю... Тому то я, заки пішло старостів, побалакаю з нею, розвідаю...

Незадовго стрінулися обидвое на вулиці ввечорі, коли Маруся йшла по воду.

— Здорова, Марусе! Не прогнівайся, що тебе проведу, поговоримо.

Маруся почервоніла як мак і сказала:

— Як панові отаманові не соромно з простою дівчиною йти та балакати, то я не противлюся.

— Так Марусе не можна говорити. У нас тут рівність, і нічого соромитися... Ти пам'ятаєш, Марусе, як ми на вечорницях розмовляли? Ти казала, що могла б стати сотником... Коли б тебе навчили військової справи. Ну, а я тебе питаю: чи не схотіла б ти замість сотником стати отаманіхою?

Він узяв її за руку і дивився їй любо в вічі. Вона поставила коновку, обидвое стали одно проти одного. Маруся перебирала в пальцях мережку фартушини, понизивши голову...

— Ну, як же, Марусе, я хочу від тебе почути слово... бо покохав тебе, Марусенько...

— Подумай, Тарасе, як воно було б? Ти славний козак, на всю оселю перший, по тобі оселю назвали, а я проста собі дівчина...

— Не говори таке, Марусе, бо у нашій оселі нема ні простих, ні бідних, всі ми рівні, всі вийшли з однакової біди, з-під старостинської кормиги, а тепер нашою працею

надбали всього доволі. Хіба ти думаєш, що мені б десь у городі дружини шукати, або таки мене не хочеш, бо може вже другого полюбила...

— Нікого я, козаче, не полюбила, лише тебе одного. Я тоді ще була дитина, коли ти мене там на фігурі від смерти визволив, а від того часу, коли мені нагадалося, що й мені пора вийти заміж, то про тебе одного думала, ніде правди діти...

— Коли так, то і гаразд, любя, кохана Марусе, коли ми зговорилися, то я зараз старостів посилаю. Пощо відкладати?

Знову йшли далі. Тарас хотів від неї перебрати коновки з водою і піднести, та вона не дала.

— Як же воно! Отаман козаків буде воду носити!

— Для нікого я би цього не зробив, а для тебе...

Прийшли під хату. Маруся віднесла воду, і вийшла знову. Не могла не зробити цього. Її мрії справдилися, її любить найкращий козак. Її магнетом тягло до нього. А до того була ще літня гарна погода. Смеркло. Ясне українське небо вкрилося рясними зірками. Із поля заносило пахощами спілої квітчастої трави, з городів пахощами квітів... А соловейки в кущах щебетали, аж заливалися. Це ж найкраща музика любови, той соловейків спів...

Стояли так довгенько під вербою, не говорячи ні слова. Їх серця розмовляли без слів, хіба за руки держалися.

— Марусе! — кликала крізь вікно мати, — а ходи вечеряти...

Вони стрепенулися, наче з чарівного сну прокинулися. Маруся пустила руки Тараса і хотіла бігти в хату. Тарас обняв її кріпко, і поцілував на добраніч... Розійшлися, мов сонні... Маруся стрибнула в хату, Тарас повагом пішов додому...

Кілька днів пізніше Журавель з Жуком мандрували до хати Судаків, несучи під пахою чималий бохонець хліба...

Маруся була засватана Тарасові. Усе село з того раділо, бо кращої пари не знайдеш. Лише тим парубкам, що теж гадали Марусю сватати, не було це по душі.

Як верталися свати від Судаків, вже добре хмільні, держачися під руки, сказав Журавель до Жука:

— Скажи мені, брате, хто їх засватав?

— А хто ж би? Ми обидва, ні я сам, ні ти сам, лише ми обидва...

— Неправда, брате, — відповів Журавель, — ні ти, ні я, ні ми обидва...

— Чудасія! А хто ж саме?

— Кажу тобі, що їх засватав ведмідь, що йому Тарас так гарненько кулею подякував... Он що!

— Справді! Ти правду кажеш... Ведмідь, аби здоров був... хе, хе, хе! Ха, ха, ха!

Так сміялися свати, аж голос по селі лунав...

Незадовго і весілля відгуляли, та ще й яке! Цілий тиждень водилися з музиками, вся оселя відгуляла весілля свого отамана, подарунків повну хату поназносили...

Тарас зробив добрий початок, бо за його прикладом пішли всі, що дотепер, теж за його прикладом, парубочили...

IV.

Хоч Тарас зажив тепер родинним життям, хоч у хаті панувала згода і любов, то він не змінив у нічім своєї дотеперішньої поведінки. Безупинно турбувався за своє війсьсько і не пропустив нікому. Він добре тямив, що коли б перестав держати над військом сильну руку, не нагадував йому про важні обов'язки, то воно знівечилося б. Особливо могло б це статися тепер, коли всім жилося добре і в достатку, оселі ніхто не зачіпав. Такий стан буває найнебезпечніший. Він присипляє увагу, а заспалу людину трудніше розбудити.

Та ухадники думали інакше. Пощо всього цього, пощо морочитися вправами, коли жадна небезпека не загрожує? Вже три роки татари їх не чіпають. Краще б, замість іти на вправи, пролежати в холодку та виспатися добре, замість ганятися, ставати в ряди, та вимахувати списом та шаблею, забавлятися по-дітвацькому.

Тарас на таке говорення не зважав. Увесь вільний від праці час проводив на вправах, на навчанні в степу, або таки на майдані серед оселі. Та неохота ухадників дуже його турбувала. Він прочував, що ухадники скинуть його з отаманства. Тарас, ще в Каневі, наслухався був від старих людей про славні в старовину городи, які тепер лежали городищами без значення. Роздумуючи над цим, він був певний, що така, а не інша причина була їх упадку. Люди забагатіли, розледачили і в першій сильнішій зударі з сильнішим сусідом улягли і знівечилися.

Цього він боявся за Тарасівку. Від такого нещастя мо-

же врятувати оселю якийсь новий татарський наскок, і цього він собі дуже бажав.

Але татари, мов заворожені, не показувалися.

«Як вони не приходять до нас, то треба за ними шукати», думав собі Тарас і чекав весни, коли орда рушить своїм звичаєм на Україну, Польщу та Литву.

У Тарасівці було вже п'ять сотень добре вишколеного війська, і не було йому п'ять років ніякої військової роботи. Тарас порадився із своїм однодумцем, вірним побратимом, Трохимом.

— Який чорт зачарував орду, що не показується під нашими валами, а так свербить рука помірятися з ними. У всьому цьому я добачую якусь хитрість. Вони хочуть, щоб ми поснули, а тоді дадуть нам такого чосу, що хто не поляже, певно піде в сирівці.

— Я знаю, — відповів Трохим, — що вони нас підзирають і добре знають, що в нас робиться. Потурнаки-харпизи не повигодилися, а ми приймали в нашу оселю, не розглядаючи, хто він і звідкіля він? Навіть поміж визволеними бранцями можуть такі найтися.

— І таке може бути, та як його перевірити? Через таке міг би і не один невинний потерпіти, а підозрілих не викрили б. Знаєш, Трохиме, що нам робити? Йде вена. Орда знову піде на грабіж. Нам досі не було пильно зорити за ними, а тепер варт знову роздивитися та на переправі їх застукати.

— Тільки перед громадою про це ані словечка, бо я знаю, що не схочуть.

— Тому то я насамперед хотів з тобою справу обговорити. Як знатимемо, коли орда вертатися буде, тоді занепокоїмо громаду, що орда на нас напасти замишляє... Тоді всі підуть.

— Хто ж буде за цим зорити?

— Я вже таких знайду...

На цім і стало. Знайшли охітних і післали їх з харчами у дідову балку.

Незадовго по тім дали знати, що орда переправилася через Інгулець у тому самому місці і пішла далі. Сторожні козаки — висилали в-одно сторожних у балку. Вони вилазили на високі дуби, і звідтіля стежили за тим, що в степу діялося. Вони придивилися, яка в татар сила та яке озброєння, скільки боездатних ординців.

— Значить, що їх не буде більше, як будуть вертатися, а певно їх поменшає, — помітив Тарас.

Рознеслася зараз по селі вістка, що татари з'явилися Тарас запевняв, що сторожні піймали язика і від нього дізналися на муках, що ординці замишляють, вертаючись, напасти на Тарасівку. Силу татар також прибільшили удвоє.

Оселя заворушилася. Піднялося завзяття.

— Наші уходники ще не перевелися, — каже Трохим до Тараса. Піде знову слава про нашу Тарасівку на всю Україну.

Тепер уже без ремства і неохоти йшли козаки на вправи, ладили зброю і військові припаси. Тарасові не було тепер і хвилини спочинку.

— Знаєш, Марусе, — сказав до жінки, — за кілька тижнів вертатимуться татари з походу з добиччю, і ми їх застукаємо при переправі. Мене вже руки сверблять...

— Як я тобі завидую, Тарасе, чому і я не можу з вами піти?

— Може ми доведемо до того, що і наше жіноцтво у військовій справі вишколимо, та таки, моя кохана, жінок у похід брати не можна. Буде з вас досить, як навчитесь боронитися на валу з-поза частоколу та з-поза будівель. То вже буде для козацтва велика поміч, як виходячи в степ, знатимемо, що не залишаємо оселі без оборони... Так ми незабаром вийдемо з нашими сотнями татарам назустріч, а ти тут не тривожся за мене. Все в Божих руках...

— Я це знаю і непокоїтися не буду. Я твоя дружина, і отаманиха, і соромилася б показувати іншим жінкам та матер'ям неспокій... А коли б Господь допустив інакше, то ти знову не бійся за мене, а як це переживу, лишуся тобі вірною, лишуся чесною вдовою і нікого знати не хочу. Ціле моє старання буде виховати нашого синка на бравого козака, щоб став гідним свого батька, і коли підросте, помстив твою смерть.

— От жінка! — крикнув урадований Тарас, обнімаючи її, — от вірна дружина, козачка!.. Та я всього війська з собою не заберу, частину козаків залишу в оселі на всякий випадок. Хто-зна, що татари задумують... хитрий народ...

— Що ж би вони задумували?

— Частина піде зі здобиччю на переправу, а головна сила може обійти нашу оселю з другого боку і, несподівано напасти. Ми будемо возитися зі здобиччю, а вони наберуть у нас удвоє стільки і пропадуть у степу другою стороною. Тоді був би нашій Тарасівці кінець...

— Добре, що ти мені це сказав. Про таке я й не ду-

мала. Тепер і ми, жінки, можемо стати у потребі Журавлеві... Там, на переправі, ви переможете. Бо де мій сокіл ясный отаманує, там не може бути без перемоги!

— Ах, ти моя кохана! Спасибі за слово добре...

Тарас пішов до колиски, виняв малого Трохимка, підніс на руки високо, гойдав його та приспівував. А немовлятко сміялося та хапало батька за чорні вусики дрібними рученятами...

Тих кілька неділь проживали уходники в великій напрузі. Усе було до походу приладжене. Тарас посилав в-одно роз'їзди у степ. Вибирали до цього найпроворніших. Їм наказали поводитися так, щоб на татар не наскочити, не показуватися на вічі, виминати їх. Роз'їзди йшли великим колом, вилазили в лісі на високі дерева, засідали в ночі в траві. Завдання було нелегке. Татари дуже обережні і меткі, скрізь вештаються. Як їх вислідити і виминути? Треба було дослухуватися до кожного руху в степу і не дати себе помітити. Але орда не могла легко сховатися. Скільки людей та возів зі здобиччю, товару та овець. Догото ще голосіння та стогони бранців, вигуки татар не могли пройти непомітно. Стежі позавертали з усіх сторін до оселі. Тарас переказав тим, що сторожили в дідовій печері, щоб не верталися, аж орда розляжеться табором. Йому хотілося розвідатися, з котрого боку найкраще вдарити. До печери післав уночі кілька десятків з самими ножами. Вони мали вийти аж тоді, як боротьба розпочнеться, і мали розтинати сирівці.

Довго волоклася по степу орда від того часу, як її помітили, поки стала над річкою. Козаки засіли на високих дубах у балці і роздивлялися. Татари йшли обережно, розіслали на всі боки стежі. Посилали їх так, щоб з Тарасівки їх не можна було помітити. Заходили і в Гараськову балку, і до його печери. Але козаки сиділи у великій, татарам незнаній печері, і позамітали за собою всі сліди...

В опівночі відсунули важкі ворота оселі, і Тарас на чолі добірних чотирьох сотень виїхав у степ. Їхали попід берег Висуня. Аж уже недалеко балки виїхали на берег, і тут зараз зустрінули козака, що обережно підвівся з трави.

Повели його до Тараса.

— Я тому припізнився отамане, що треба було ждати ночі. Нас татари не відкрили. Орда розмістилася так: уся орда стоїть по цім боці ріки, ніхто не переходив на той бік. З того боку, звідкіля ми останнього разу наступали,

стоять вози і татарські гарби. Перед ними від річки поставили бранців. Від самої балки над берегом стоять татари, а від півдня поставили скот, щоб пасся. Не можна наступити з того самого боку, що колись, бо порозбивалися б на возах.

— Нам так і ліпше, — сказав Тарас. — Зайдемо з другого боку від півдня, наженемо знову волів на татар, та скинемо їх з високого берега. Ти вертайся зараз до Трохима, хай перебереться з людьми до дідової печери, щоб стояв ближче та дожидав нашого наступу. Тоді хай виходить і йде на вози бранців визволяти.

Козак пропав у нічній пітьмі.

— Сотнику Остапе! Пішли п'ятдесят людей із своєї сотні на берег ріки в долині балки з мушкетами. Тудою певно втікатимуть до річки ті татари, які не скрутять собі шиї, впавши з берега балки. Їх треба вистріляти із засідки... А тепер, хлопці, тихесенько за мною в Божий час!

Мов духи тих незліченних наших предків, що споконвіку заселявали наші широкі степи України, їхали тихесенько Тарасові лицарі за своїм отаманом. Об'їхали великим колом балку аж у те місце, де стояв награбований татарами скот. Він тепер лежав і пережовував спасену траву. Козаки розвинулися півмісяцем у довгу лаву і почали списками зганяти скот. Їх кололи, а далі підняли пекельний татарський оклик: «Аллах, Аллах!»

Тепер посхапувалися татари, не знаючи, що робиться? Хіба ж козаки по-татарському балакати навчилися? Аж надбїг на них наляканий скот. Він ревів страшно, гнав що-сили і розбивав усе по дорозі. Хто з татар не встиг утекти, того воли розбили рогами, розмісили ногами. Татари пішли навітікача, втікали над стрімкий берег балки і скакали з берега. За ними скавав і оскаженілий скот. Настала страшна метушня. Частина татар скочила в річку, частина пішла попід берег у долину балки. Тут привітали їх Остасові козаки, рушницями вистрілювали тих, що скочили в воду.

Тепер вийшов із засідки Трохим і пігнав зі своїми до возів. Кинулися на вартових та тут стрінулися з завзятим опором. Виявилося, що татари поставили при возах більшу силу. Вони повилазили з-під возів і кинулися на Трохима. Він був у великій небезпеці, бо не мав іншої зброї, тільки ніж. А татари напірали списками та ломаками. Трохим почав уступати до печери.

— Хлопці! Рятуйтеся до печери! — кричав на своїх,

а сам змагався заступити їх. Та хоч би одного списа видерти ворогові з руки! На нього насідало щораз більше... Аж почув дошкульний біль у правому боці. Кров жбухнула, і він повалився на землю. Татари лишили його і пігнули за втікачами. Вони скочили в дідову печеру і заклали наборзі вхід камінням. У печері було темнувато, так що один одного не бачив.

Татари почали добуватися, усували камінь один по одному. Козакам надходила остання година.

Тарас, як змів татар з табору, подався до возів. Бранці повлазили попід вози і почали рвати на собі сирівці. Знайшовся між ними один ніж і ним послуговувалися. Тарас помітив зараз, що помилився у своїх міркуваннях, бачив, як більша сила татар добувалася до печери. Туди був добрий приступ ще здавна, і легко їм було на конях туди дістатися. Татари побачили, що їм заступили дорогу, і перестали добуватися до печери. Тарас у сам час наспів на виручку. Боротьба тривала не довго, не зважаючи на завзятий опір оточених татар. Деякі поскакали в балку, а решту викололи. Козаки вийшли з печери.

— Де Трохим? — питає Тарас.

— Поліг сердега, — сказали козаки, — він нас заступав перед ворогом.

Тарас зараз завернув на берег. Тут лежало вісім козацьких трупів, між ними сердечний його друг Трохим з раню у правому боці. Був увесь у крові. Тарас скочив з коня і припав до нього.

— Бідний мій побратиме, на смерть я тебе сюди післав.

Припав до нього і поклав руку на серці. Воно билось. Трохим іще жив. Тарас казав його роздягти, промив рану горілкою і цупко пов'язав, бо кров усе ще текла. Взяли зараз вози, вистелили степовою травою і туди поскладали ранених та неживих.

Козаки перемогли, але зазнали чимало втрат. Полягло восьмеро ухадників, ранених було до пів сотні.

Тарас не був вдоволений такою перемогою. Перший раз стільки людей утратив. Це сталося через помилки, які поробив у цім поході. Не треба було роздроблювати сил, пускати людей з самими ножами. І так опісля сам мусів це зробити. Того зовсім не було треба, бо можна було зробити це опісля. І здобичі не було великої, бо скот знівечився. Під скелею лежала копиця побитого скоту суміш з татарами.

Тарас вертався сумний. До того ще турбота про по-

братима гнітила його душу. Лежав сердега Трохим на возі, мов неживий. Кілька молодців поскочило в оселю звістити про перемогу і розгром татар. Вони зовсім не відчували того, що терпів отаман. Оселя дуже зраділа. Зараз ударили в дзвони і народ сходився до церкви, щоб відправити молебен. Потім вийшли всі привітати переможців.

Тарасові, коли це побачив, здавалося, що люди глумляться з нього, бо він знав найкраще, що не пішло так, як він собі бажав.

Та і тарасівцям стало ніяково, як через ворота в'їхали вози з раненими і побитими. Рідня побитих почала голосити, і це голосіння ранило душу бідному Тарасові. Такий був сумний, що й до жінки не привітався, а зараз пішов до старого Кіндрата шукати розради на свій смуток. Привітав, але похнюпив голову.

— Що з тобою, сину, хіба невдоволений перемогою?

— Не то що невдоволений, а то казав би собі голову відрубати на майдані за те, що стільки людей збавив, стільки ранених привіз.

— Говориш, Тарасе, мов недосвідна, розпещена дитина. Де дрова рубаються, там тріски падають. Без утрат не можна обійтися. Та ти порівняй ці втрати з тим, що ми через те зискали... Передусім цього було треба, щоб козаки не залежувалися і не розледачили. Я вже не віднині помітив, що таке безділля доведе до того, що людям навкучиться вправлятися. Покинуть зброю, а це небезпечна річ у нашому становищі. Подруге, ми помірялися з татарами і нагадали їм, що ми щораз дужчі, та небезпечно нас зачіпати... Тепер знову матимемо якийсь час спокій. Чого ж тобі сумувати?

— Мені сумління не дає спокою, що не одне зробив не так, як треба було, що можна було собі заощадити стільки втрат...

— А хіба ж ти робив це навмисне? Не все складається так, як людина собі бажає. Ти хотів зробити найкраще, та і з того ти скористав, бо вдруге такої самої помилки вже не зробиш. В іншому разі з такої помилки могло б вийти велике нещастя, а так тепер малим обійшлося. Заспокійся, сину, не мордуй своєї молоді душі... Ти хочеш, щоб усе тобі таланило? Пам'ятай, що ми тільки люди, а людину призначив Господь не на саму радість, але більше на горе, ніж на гаразд...

Тарас подякував старому за розраду і вийшов від нього заспокоєний. Решту договорив собі сам. А хіба ж

йому не могло таке саме статися, що й покійникам? Він же себе не щадив, не ховався за плечі інших, а йшов попереду всіх.

Поки зайшов додому, поступив до хати Трохима. Біля нього заходилася мама та жінка, старий знахур Прокіп, а найбільше татарин Максим. Той знав добре, як з ранами поводитися. Перев'язали рану наново. Татарин упевняв, що Трохим видужає.

Так само навідував Тарас інших ранених і для кожного мав слово розради. Зайшов провідати і поляглих. Їх уже повмивали, поприбирали і повкладали на лаві. Сім'я голосила, та ніхто на Тараса не ремствував, всі знали, що цей похід був потрібний... Аж пізно вніч прийшов Тарас додому і привітався з своїми. Він виправдувався:

— Не міг я раніше прийти, бо треба було зайти скрізь, до всього придивитися, хоч я такий знеможений, ногами сливе волочу. Сьогодні забагато було праці.

— А що з Трохимом? — спитала Маруся.

— Важко проколений, та Максим запевняє, що подужає. Тільки, що крові забагато зійшло з нього. Не зараз буде здоровий.

Якраз зайшов у хату Журавель.

— Добрий вечір вам! Вибачте, що так пізно приходжу, та не міг ніде Тараса знайти.

— Пане голово, — сказала Маруся, — чи не можна б завтра, бо Тарас дуже знеможений, треба би йому трохи відпочити...

— Нічого, хай ляже і спочиває, а я присяду, коли мене не проженете, та й поговоримо.

— Сідайте, батьку, — сказав Тарас. — У мене лише тіло знеможене, голова на своєму місці, і язик здоровий.

— Велика була орда?

— Господь відає... Ви знаєте, татарський загін, хоч би найменший, на тисячі налічується... а боевих татар і одної третини з цього не виходить. У бою я не міг цього розглянути. Так само ті козаки, що на дубах сиділи, не могли їх полічити, бо все мішалось, мов у муравлиську. Та вони на те були поставлені, щоб розглянути положення табору, з якого боку можна вдарити. Це вони зробили дуже добре... Нам знову воли помогли.

Журавель почав сміятися.

— Може, тепер татари наберуть розуму і не будуть з волами возитися.

— Цього вони певно не зроблять... Чи видав хто, щоб

тхір пощадив курку, хоч він і не голодний... Але може бути й таке, що вони покинуть цю переправу через річку і підуть на іншу... Тоді мали б ми спокій на всі часи.

— Цього, Тарасе, не сподівайся. Вони, хоч би й пішли на іншу переправу, то не покинуть думки, щоб колись за-скочити нас несподівано і розбити. Не бояться вони напа-дати на великі міста, підходять під наш Канів, та аж під сам Київ, забігають далеко на захід у чужі багатолюдні землі, то не злякаються і нашої оселі... Кажуть, що крим-ський хан живе в згоді з литовським князем, та що з того? Крим жалується перед князем на козаків, а князь перед ханом на татар. Тоді хан скидає з себе вину на ногайців і буджацьких татар, степовиків. А ніхто не розчовпає, де правда? Бо по чім ти пізнаєш, чи він кримець, чи ногаєць. Всі чорти однакові...

— Скажіть мені, батьку, що це таке гармата? Про це я чував від наших черкасців. Казали, що староста привіз з Києва аж дві. Це таке важке, що треба аж волами везти. Воно з заліза. Сиплють туди багато пороху, вкладають за-лізне, або кам'яне велике стрільно, а коли його підпалити, то такий видає страшний гук, що оглухнути можна...

— Я про таке не чував. Та нащо б воно нам здалося? Шкода і думати про це.

— А я кажу, що воно і нам придалося б, як би так одну, другу таку штуку здобути. Ви подумайте: ставимо гармату на нашій, як ви кажете, башті. Підступає орда. Ми сидимо тихо і припускаємо її близько, а тоді одна іскорка, і куля влетить у збиту юрбу, і мостить собі страшну дорогу. Між татарами заколот, а тоді вилазка...

— Чи ти справді думаєш таку гармату роздобути?

— Так, — сказав твердо Тарас, — у нас мусить така гармата бути, і то не одна.

— А що скажуть на це наші тарасівці? Знову почнуть балакати, що тобі забагається печеного льоду.

— Ніхто не посміє, — сказав Тарас і вдарив кулаком до стола. — Поки я отаман, жадного опору не стерплю, хоч би довелося декому голову з плечей зняти.

Тарас говорив з такою самопевністю, що й Журавель почув над собою вищість молодого отамана.

— Як же хочеш це зробити?

— А ось як: тепер від орди буде спокій. Я з цього ско-ристаю і виберуся до Черкас, поклонюся старості, а він мені певно допоможе. Та ж він уже переконався, що наша Тарасівка відбиває напади поганців на Черкаси. На цю до-

рогу не треба мені більше як чотири неділі, а в тім часі я певний, що ніщо не станеться. От шкода тільки, що Трохим нездужає. Мені без нього наче без руки... За той час, пане голову, ви будете отаманувати. Я мушу це добути, бо мені не було б спокою ніколи. Привезу старості подарунки, цим його придобрю, а при цій нагоді продам дещо з наших запасів. Може справді можна буде купити яку гармату, куль та пороху.

— От я нагадав. Мені казали, що козаки на Запоріжжі вміють самі добрий порох робити. Коли б лише знати, з чого саме?

— І це мені добре знати, і я за цим розвідаюсь...

По цих словах так Тараса зломив сон, що він схилив голову на стіл і міцно заснув. Журавель посидів іще якийсь час, побалакав з жінками і пішов додому.

— «От юнак», — думав собі Журавель, ідучи додому, послав нам його Господь, бо ніде правди діти, якби не він, уже давно не було б нас тут, а може й не дійшли б сюди...

V.

На третій день після того в оселі вернулося все до давнього порядку. І Трохимові стало легше. Тарас дуже радів цьому, й заходив до нього. Хотілося розказати Трохимові, що задумав, та Максим-татарин казав, щоб нічого такого не говорити, що його могло б хвилювати.

— При такому схвилюванні кров починає швидше в людині ходити, а з того може відкритися рана. З нього і так багато крові зійшло, було б небезпечно.

Тарас узявся запопадливо лагодитися в дорогу. Ладиди самі ліпші вози, вибирали коні, виймали з льохів дорогі хутра, шкуру, виносили бочки з медом-патокою, та й усе те, що можна було легко продати та обміняти. Прилагодили харчі для сорока душ. Що лише Тарас уважав, що може в дорозі придатися, усе те забирали на вози, вкриті мазаними плахтами.

Нарешті виїхала з оселі валка: двадцять возів по три коні. Боками їхали козаки на конях, озброєні списами, шаблями і мушкетами. Попереду чвалали черкаські, що показували дорогу. Тарас попрощався зі своїми, перехрестився у сторону церкви, скочив на коня і пігнав за валкою.

Незадовго опинилися в степу серед високої трави.

Яка розкішна така подорож улітку серед українського райського степу! Він замаяний різноманітним пахучим кві-

том, у ньому бренть бджілка, користаючи з пори і погоди. Перепелиця б'є, деркач передражняється з нею, гомонить степова птиця різними голосами. Часом зірветься стадо диких кіз, яким і не снилося, що над'їдуть такі створіння, які їх виполошать з їх безпечного пасовиська. То знову заколихається степова трава. Це стадо турів занепокоїлося. Чути приглушений рев тура, отамана стада. То знову стріється табун диких коней. Кінь-воджій підносить високо голову, стриже вухами, а далі видає з себе голос остороги, зрозумілий усій дружині. Вдаряє задніми копитами об землю, викидає задніми ногами високо вгору, піднімає хвіст і втікає вихром, аж земля дудонить. За ним летить увесь табун. Кобили ржать жалібно, прикликаючи лоша-ток, а ті й собі ж підносять хвости і біжать за табуном. Якби тим малим грозила небезпека від кровожадного звіра, старі коні не лишать їх на поталу, а стають до завзятої оборони своїх малят.

А небо? Яке ж може бути українське небо, як не сине, чисте, аж душа в radoцax розпливається. Сонце, те не-всипуще джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, ogrіває своїм блискучим промінням усю землю, наповняє radoцями усю тварину, від людини до наймен-шої комашки — усе, що живе на землі і живиться її матір-ними соками. Під небом повис, мов малесенька цяпочка, жайворонок і виспівує Богу на хвалу свою одноманітну, а таку гарну пісоньку. Це його молитва. Дякує Богу, дякує ясному сонцю. А ще вище орел кружляє. Великими колесами, мов човен по спокійних хвилях моря пливе. Здалеку чути крукання журавлів. Попереду найсильніший могут-німи крилами розбиває повітря. За ними летить двоє, а за кожним з них два шнурочки мов ластів'ячий хвіст. Пова-гом літають відомі всім бузьки, літають парами.

І бистрий шуліка дає себе знати. Не так то високо він літає, не йде в перегони з орлом. Підлетить угору настіль-ки, щоб добичі на землі з очей не втратити, та й повисне в одному місці, наче його на шнурочку прив'язав, і зорить бистрим оком. А помітивши добич, відразу мов камінь спа-дає на землю... і вже піймав, що помітив.

А повітря чисте, дихаєш і не можеш налюбуватися доволі.

Подорожні їдуть травистим, степом навпростець. Коні весело форкають і на ходу скубуть вершки росистої тра-виці та квітів...

Наближається південь. Коні і люди пріють. Обгана-

ються від мушви, яка не знати звідкіля взялася і обсідає дошкульно, що годі обігнатися...

Пора спочити, бо коні таки добре потомилися. Вozами заїжджають у чотирикутник і стягають докупн. Випрягають коней і пускають на пашу. Вони насамперед лягають у траві і качаються на хребті з одного боку на другий... Люди добувають з возів сухе дерево, розводять багаття, добувають казанки і варять страву. Відразу степ стає людний. Йде помішана балачка. Лише сторожні козаки стоять довкруги обозу на конях, з довгими списками в руках, зорять на всі сторони. Вогонь палахкотить, розкидаючи іскри на всі боки. Люди розстелюють кожухи і лягають на них. Небезпечно в степу лягати просто на траві, а хоч би необачно в траву руку встромити, або босоніж стати... В степу ще один ворог людини приховано чатує, це — гадюка. Особливо тепер, як сонце добре землю нагріє, гадюка дуже злюча й небезпечна. Як укусить людину, то вже їй і амінь, коли нікому рятувати. А козаки, що зі степом знали,я, тямили те, що гадюка не любить овечого духу і на кожух не поповзне.

А сонце припікає щораз дужче, наводить на людей сонливість. Кожному очі злипаються...

Та ось і каша зварилася. Знімають казани з вогню. Сходяться люди з мищинами. Кухарі роздають кожному великим черпаком. Кожний добуває ложку і береться їсти поволі, повагом продуваючи гарячу кашу. Хто з'їв швидше, сідає на коня, щоб обміняти сторожних. А ті, що залишилися, не можуть опертися снові. Хто з'їв, закусує хлібом і шукає сутіні, бо жара така, що всю воду з людини смоче. А сутіні хіба під возом шукати, бо ніде деревини не видно. Лягають на кожусі, дрімота огортає всі голови. Спершу відчуваєш якусь любов втому, опісля в голові морочиться, дивишся в повітря, і бачиш крім мушви, що крізь шниряє, ще й те, як повітря дрижить у промінні пекучого сонця. Заплющуєш знеможені повіки, тоді чуєш брентіння комах, десь далеко птиця озветься, фокне кінь... Потім пропала вся пам'ять, людина засипляє, мов мертвець...

Тарас поліз під шатро на возі, та тут так гаряче, що годі заснути. Він почував, що голова не видержить, кров б'є в висках, трохи їх не рознесе, і він і собі ховається під віз, щоб трохи поспати...

Сторожні дають знак, що в дорогу час. Почувся свист у пальці. Усі прокидаються, вилазять із сховищ, протягають руки, протирають очі.

Спека поменшала. Сонце вже значно зійшло з полудня. Сідлають коней, запрягають вози. Набирають усе, що повиймали, і вози рушають у дальшу дорогу.

Спочинок підкріпив усіх. Люди починають розмовляти, а далі і пісеньок затагають, розходиться голос далеко по степу...

Тепер здається степ безпечний. Одна біда, що кожному хочеться пити, а коні таки добре похнюпили голови. Даремно в траві роси шукають, гаряче сонце всю воду випило... Ті, що знали дорогу, впевняють, що під вечір певно доїдуть до води, багато потічків стрінуть по дорозі, а що трава ще не висохла, то й води буде доволі. Та кожному хотілося б знати, чи далеко ще до тих Черкас. Та соромиться допитуватися, бо лише малі діти та жінки раді б наперед усе знати.

Сонце хилиться до землі. Повітря холодніше. Під небом щораз більше перелетних птиць показується. Вони на нічні леговища поспішають. Лише комахи літають роями і дуже дошкулюють...

Відразу передні коні весело заржали, інші відізвилися на те ржання. Починають щосили поспішати. Десять уже недалеко занюхали воду. Передні козаки таки женуть вихром наперед, годі коней стримати. І коні і люди зраділи... Ось-ось річка буде, а хоч би і потічок, аби лише вода була...

Видно, коні почули добре. Перед валкою поперек дороги простягається зеленою смужкою потічок. Тут і трава буйніша, і верба над водою росте, свої гнучкі віти до води простягає, наче русалочка свою гарну довгу косу...

— Тут і заночуємо, — каже Тарас.

Знову робиться чотирикутник з возів. Насамперед випрягають прожогом коней і пускають до води. Вони теж нетерпеливляться, що можуть поїхати туди в воду, аж упряж рвуть. Коні заходять до потічка і жадібно п'ють. То знову підводять угору голови, пересмоктують воду, любуючись нею. А деяким і цього замало, вони лягають у воду купатися... Трохи вище товпляться люди, п'ють воду, черпаючи долонями. А хто напився, миттю роздягається і шубовсть у воду. Треба жару з себе вимочити...

Один Тарас стоїть нероздягнений на березі. Йому, як отаманові, не годиться показуватися неповздержним. Аж коли більша частина одяглася на березі, Тарас теж роздягнувся і скочив з берега. А він не абиякий плавець! Хіба ж можна над Дніпром дівтакувати і не вміти плавати? Вири-

нає з води, розбиває її руками, висуває то одну, то другу руку з води наперед, і посувається трохи не на сяжень. А далі повертається горілиць і лежить нерухомо, мов кусник дерева. Спочиває і любується водою. Вона холодна, чиста. З усіх боків напливають до нього малі рибки і починають щипати біле тіло. Один порух, і вони йдуть урозтіч.

Нарешті всі задовольнилися, напилися і викупалися. Коні скубуть смачно траву, люди заходяться вечерю варити...

— Гей, хлопці! — гукнув Тарас. — Ануте пошукайте на возі волока. Чи не поїсти б нам на вечерю свіжої риби?

Зараз знайшовся невід. Кілька козаків роздяглося і скочило в воду. За недовгий час притягли волок до берега та на радість усіх витягли кільканадцять більших риб, які зараз посправляли і кинули у казани варити.

Почало вечоріти. Від заходу широко рожевіло небо. Ще останки птиць верталися поспішно до своїх гнізд. У степу стало стихати, поки не почувся десь далеко голос гупала, у потічку зарахкотіли жаби. Над потічком знялася мряка. І зараз з'явилися цілі рої комарів, що не давали ні коням, ні людям спокою. Козаки розклали кілька вогнищ, а на них наклали накошеної трави. Від цього було багато диму, що низько стелився. Тепер коні посходилися до вогнищ і паслися в димі, бо від нього комарі геть пропали... Крім сторожних, усі посідали довкруги вогню, дожидаючи вечері. А вечеря була не абияка! Юшка з риби, а в ній каша. Кожному слинка на язик набігала...

На блакитному небі почали виступати ясні зірки одна по одній, наче хто діамантів насівав. На степ налягла густа мряка і вкрила траву густою росою. Десь подалі в дуплі верби озвалася сова.

— Пропала б ти зі своїм скиглінням, — гукнув один козак христячися, — ще якої біди нам накличе...

— Не бійся! Чого від неї хочеш? Звісно, сова соловейком щебетати не буде.

Та якраз почувся голос одного, другого соловейка над потічком у кущі калини. Вони аж заливалися співом, наче питалися людей:

— А нуте, добрі люди, скажіть, хто з нас краще співає?

Вже по вечері пішов один козак до води.

— Бережися, Остапе, — кликали за ним інші, — щоб часом русалка у воду не заманила та не залоскотала, а то пропадеш і Черкас не побачиш...

— Нема чого сміятися, — сказав один старший ухадник, — бо русалки справді є і вже не одного позбавили віку молодого. Тільки ж вони щойно опівночі з води виходять, як і вся нечиста сила. А тепер то вони ще сплять.

— А де вони сплять?

— Звісно: під водою. У них там свої хрустальні палати. У них своя княгиня лад заводить, у світ Божий посилає, а коли котра з них погубить людську душу, то вона у великій ласці у своєї княгині ходить.

— А ви, Охріме, бачили коли русалку?

— То що з того, що я не бачив? Бо я не люблю вночі понад водою тинятися. Чи ти одного на світі не бачив, а воно таки є. Я не бачив, та від старих людей чував, що русалки таки є.

— Так розкажіть і нам дещо з того, що від старих людей чували, розкажіть, та не дуже то брешіть, а то не повіримо.

— Я й без того бачу, що ти не віриш, а таки розкажу таке, що й не повіриш у те, що мені моя покійна бабуся розказувала. Вона раз, як ще дівчиною була, наслухавшись багато оповідань про русалок і мавок, захотіла побачити їх навч, і в одну місячну ніч пішла над річку. Довго так блукала берегом, мов сонна. Місяць був у повні, було ясно мов удень. Так вона зайшла над кручу. З другого боку був берег низький, а з нього — наче яка скеля. Дивиться вона, а на тій скелі мов якісь люди вештаються. Підходить ближче, а то голісінькі дівчата. Кожна розпустила волосся, побралися за руки і колом крутяться, гуляють. Коли б хоч однісіньке слово котра промовила, пісню заспівала, а то мовчать, наче води в рот понабирали. Бабуся вийшла до них на скелю теж, а тоді всі з берега та й у воду. Бабуся хотіла придивитися ближче згори, а вони знову, як перше, гуляють по воді. А то така пропасть, така глибін, що аж голова повертається. А в другому колі знову малі діти побралися за рученята і танцюють собі. Таке то маціньке, така жива дитина навіть на ногах не стояла б. Задивилася бабуся на таку чудасію, а тоді помітили її русалки, та дай на берег вилазити.

«До нас ходи, дівчино», — кликали до бабусі, — не пожалуеш цього, бач, як у нас весело. А якби ти побачила ті хороми, де ми живемо... Там розкіш. А ми безжурно собі живемо, і так буде все... Ходи з нами. Треба лише з цієї скелі у воду скочити, а все, увесь світ забудеться»...

«До нас ходи, дівчино», — закричали здолу ще й діти в один голос.

Русалки почали оточувати бабусю, за руки чіпати-ся, хотіли її в танцюристе коло захопити. Але бабуся отямилася загоді, давай христитися та молитву вголос читати... Тоді всі русалки повідскакували і знову з берега у воду шубовсьнули. Бабуся так налякалася, що аж задубіла на тій скелі, та щойно рано її знайшли люди без пам'яті. Як вона про це потім розказала людям, то одна старісінька жінка каже:

«Щаслива ти, доню, за тобою, бачиться, гріхів немає, бо якби ти грішна була, були б тебе русалки напевно у воду зтягли та й залоскотали на смерть. А другий раз ти бережися і русалок не підглядай, бо то все нечиста сила»...

— А скажіть нам, будь ласка, звідкіля русалки беруться?

— Хіба ж ти цього не знаєш? Звісно, з утопельниць. з таких, що самі на себе руки наклали, або таких, що випадком у грісі без покаяння втопилися. А ті малі діти, то все нехрищені. Так вони будуть томитись аж до страшного суду Божого, а тоді вже Бог накаже, що з ними зробити та куди їх післати...

— Русалки мене не заманили, та я впіймав щось таке, що ви ще не бачили.

І вийняв з кишені мацінького бобрика. Звірятко, пущене з рук, не знало, що з собою робити, куди йому дітися. Видавало з себе якийсь голос тривоги і, скулившись, сховалося в траві.

— Звідкіля ти це взяв? — питали козаки.

— Зайшов я з берега у воду води набрати та таки руками піймав.

— Знаєш, Остапе, занеси його знову у воду. Хай підросте.

— Мені здається, — сказав Тарас, — що у нашій Висуні є теж бобри, хоч ми їх досі не помітили. Варто за ними буде роздивитися. Таке хутро має більшу ціну, як куниця...

Довгенько так балакали про всячину, поки їх сон не зміг, і тоді твердо поснули.

На другий день треба було перебратися на другий берег потічка та мандрувати далі, бо в тому місці, де ночували, було заглибоко.

Відтепер таких потічків стрічали дуже багато, про воду не важко було.

Погода була гарна, то й мандрувати не було тяжко, і пригода ніяка не трапилася. Нарешті одного дня сполудня побачили на обрію вершки черкаських церков. Усі зраділи, що вже добилися до мети. Поїхали просто на місто. Черкасці придивлялися до них, звідкіля взялися такі прочани зі степу. Та між ними були й уходники з Черкас. Зараз рознеслася вістка, що приїхали уходники з тієї славної Тарасівки, що так гарно відбивалася від татарви. Довідався про це староста і підстароста, той самий, що перед кількома роками в них гостював у часі татарського набігу. Підстароста хотів покористуватися тою нагодою і взяти з тарасівчан вить за всі часи.

Тарас, не прочуваючи нічого, пішов насамперед поклонитися підстарості. Сподівався, що від нього довідається про те, що йому треба було знати.

Підстароста привітав його так:

— Так ви, добрі люди, таки наумилися привести свою вить на замок панові старості. Трохи припізналися, бо вже багато років проминуло, як ви нічого не давали.

— Пане підстаросто, ми виті не давали і не дамо, — відповів Тарас, — хіба ж ми не роз'яснили вам якслід, що за нами не має такого обов'язку? Ви самі здорові бачили, на що наша вить іде... А коли ми маємо заслуги для цілої Черкащини, то шкода про це і говорити. Я приїхав сюди з моїми людьми, як до своїх, і зараз вам розкажу пощо?

— Це мене ні раз не цікавить пощо ви приїхали, а мені хочеться лише знати, скільки ви привезли, чи якраз стільки, скільки нам належиться.

— Для пана старости і для вас привезли ми гостинця. а це інше ми тут продамо, бо нам грошей треба.

Підстароста розсердився:

— Уважай, хлопче, що тут Черкаси, а не якась там Тарасівка. Тут ми пани і не дозволимо так широко розкладатися з ногами, як там. Пам'ятаєш?

— Насамперед я не ваш хлопець, а вільний непідлеглий нікому козак. Я отаман нашого війська уходницького... Я, правда, тоді на вас нагримав, бо так треба було. Ви самі бачили, яка тоді була для нас скрутна година... За таке нема чого гніватися, бо і ви так само зробили б на моєму місці. Кажу ще раз: не говорім про вить, бо ми її не дамо. Якщо не зможемо поладнати цього діла, по яке ми приїхали, то їдемо далі, а по цім слові будьте здорові...

— А як я вас не випущу з міста? Не дуже то сторча-

ком ставай, а то у в'язницю запроторю, а тоді побачиш свою Тарасівку тоді, як своє вухо.

— Ну, я бачу, що це подяка за нашу щирю гостинність... От чого я дослухався! І це добре знати. Але вашої погрози я не злякаюся. Я канівець, треба вам, пане підстаросто, знати, і ви не маєте до мене ніякого права.

— Я зможу післати тебе і до Канева в кайданах, коли захочу.

Тарас аж скипів.

— Хіба мого трупа повезеш у кайданах, — гримнув і вдарив по рукояті шаблі... Я не хочу з вашмосцем більше ні слова говорити, йду прямо до пана старости.

Підстароста кивнув на службу, а сам сховався за стіл. Він знав, з яким сміливцем говорить, і який, як що до чого, може його зарубати. Зараз прибігли гайдуки.

— Зараз узяти того зухвальця в кайдани та до льоху...

Тарас усміхався згідно, дивлячися на трусливого підстаросту, схристивши на грудях руки.

— Якби ви бачили, добрі люди, як цей чоловічок тому три роки, трусився в нашій оселі, коли ми ординців відбивали, як увесь час пересидів у мишачій дірі на дзвіниці, то ви б його тепер не пізнали. Який він відважний, коли тепер сховався за столом, і стоїть від мене далеко, і вас має до помочі...

— Беріть його, — кричав підстароста і тупав ногами, — чого поставали?

Тарас скочив під стіну і в його руці блиснула шабля.

— Люди, не слухайте того боягуза, що не знає права гостинності пошанувати, хоч недавно сам у нас з неї користувався... Досі я проливав поганську кров, не вагував свого життя в обороні християнських бранців... Тепер, бачу, доведеться боронитися і проти християн. Геть мені з дороги! Я йду до самого пана старости... Хто хоче жити, вступайся!

Він махнув шаблею в повітрі і всі розступилися та пропустили його в сіни.

— Покажіть мені дорогу, будь ласка, де тут староста живе.

Його провели.

Староста був цікавий побачити того молодого юнака, що про нього підстароста, вернувшись з Тарасівки, стільки чудес розказував. Тоді пан підстароста не одне прибілизив, щоб показати себе, в якій то страшній він був небезпеці. Притім не забув і про себе згадати, як він хоробро поведився.

Староста прийняв Тараса дуже гарно, зовсім не так, як той його підвладний.

— Чолом б'ю вашій милості, — сказав Тарас від порога.

— Здоров, козаче, чи пак, пане отамане. Приступи ближче, хай добре до тебе придивлюся, бо я багато про тебе доброго чував і рад тебе пізнати. Прошу, сідай собі і будь моїм гостем... Який вітер пригнав тебе з далекого світу до нас?

— Ще заки говоритимемо про мою справу, я підношу перед вашою милістю свою жалобу на вашого підстаросту. Він забув, що якби ми, уходники, не були заступалися за нього, то вже від трьох років жував би конятину в татарській неволі. Ми його, тямлючи, кого він заступає, прийняли щирим серцем і угостили по-братньому. Усе це він сьогодні забув і тепер, як я став перед ним, визвірився на мене, мов на свого пахолка, наказав мене в кайдани закувати і до льоху запроторити. Така невдячність показує, що він недобра людина. А потім, як він у нас у часі татарського набігу поводився, як у найгарячішу годину пересидів на дзвіниці в норі, то я йому можу в вічі сказати, що він негідник і боягуз...

— Заспокійся, отамане, поговорім холодно. Це якесь непорозуміння. Кувати в кайдани і замикати до льоху, то лише я маю тут право. Не бійся, юначе, тобі волос з голови не впаде.

— Міг би впасти, ваша милосте, та хіба враз з головою, — відповів Тарас, усміхаючись.

— Ото ж ти, мій любий, розкажи мені поперед, в якій справі до нас приїхав?

— Я приїхав до вашої милости з поклоном від нашої уходницької оселі і з проханням...

Тарас відчинив двері, і козак, що чекав у сінях, приніс десять вибраних куніць, що їх Тарас поклав перед староостою.

— Це подарунок для вашої милости від нашої оселі, яка від трьох років Тарасівкою називається, і я гордий з того, що оселю по мені назвали. Тоді якраз мені пощастило засісти при переправі, і п'ять сотень християнських бранців визволити. За це громада мене вшанувала.

Староста простяг до Тараса руку і слухав цікаво його слів.

— Дуже радий, що з таким славним чоловіком говорю. За дарунок дуже дякую, і подякуй від мене твоїм одно-

сельцям, усім славним тарасівцям. Ну, що ж, маєте тепер спокій від орди?

— Ми від них маємо спокій, та вони від нас не мають. От, не більше три неділі тому, ми засіли на них на переправі і знову розбили дощенту. Не обійшлося і в нас без втрат, бо восьмеро бравих козаків полягло, з пів сотні було пораниених, але орда розбита і не багато татар на той бік Інгульця встигло втекти.

— Дуже я цьому радий. Мушу признати, що в тому ваша заслуга, що від шістьох літ татари не показуються під Черкасами.

— Так справді, ваша милосте. Від Дніпра не дають їм заходити низовці. Могли б перейти туди, де ми сидимо, та знову на нашій Тарасівці зуби собі ломають. Та коли ваша милість ласкаві нам це признати, то ми дуже прохаємо допомогти нам у справі, для якої я в Черкаси забрів.

— Яка ж це така ваша справа?

— Ми живемо на татарській дорозі. Коли б нас там не було, то з того вийшла б велика шкода для України. Ми їм заваджаємо, і я прочуваю, що вони зберуть колись велику силу, підуть на нас, і зметуть нашу оселю, мов мітлою. Нам треба добре забезпечитися, а до того треба зброї та не такої, яка в нас є. Ми маємо трохи мушкетів, а здебільша стріляємо з луків. Отож ми зачули, що наш князь прислав до Черкас таку зброю, що зветься гарматою. Ми хотіли б таку гармату і для себе добути, і за цим ми сюди приїхали.

Староста розвів руками.

— Годі, отамане, я в цьому тобі нічим допомогти не можу. Прислали мені всього дві гармати, і їх я позбуватися не можу... Може б роздобув їх де у Києві, я цього не знаю.

— До Києва нам задалеко... Так, будь ласка, ваша милосте, дозволити нам бодай придивитися до цього дива, може, ми собі самі таке зладимо. У нас є всякі майстри.

Староста усміхнувся.

— Добре, придивляйтеся досхочу. Усе накажу вам показати, та ще накажу вистрілити, щоб ви чули... Та ледве, чи ви самі з цим дасте собі раду, бо все це з заліза зроблене.

Тарас дуже подобався старості своєю сміливістю і допитом.

— Ти, отамане, не дав себе взяти слугам підстарости. Чи ти такий певний себе і своєї сили?

— Я взяв з собою тридцять вибраних юнаків, добре

озброєних, і я певен, що вони пішли б за мною на смерть. Коли б мене справді брали в кайдани, то не одна голова злетіла б, і мої хлопці нароби́ли б в Черкасах такого бешкету, що не дай Господи! І нащо цього? Я приїхав сюди, як до своїх людей, я досі тільки бісурменську кров проливав у обороні християн. Ми ж одної віри. А тут на першому кроці мене зустрічають лайкою та й погрозами, і то хто? Той, що ми його угощали, і своїми грудьми заступали... Та правда, що тоді в Тарасівці я станув до нього гостро і загрозив, що у степ прожену. Та подумайте, ваша милосте, такий нерозум: татарва преться до наступу, ми добуваемо останніх сил, боронимося, нам треба збройних рук якнайбільше, а він не хоче своїх людей на вал пустити та й ще ставиться... І що ж він потім зробив, як я таки його людей на валах порозставляв? Сховався на дзвіниці в темний кут і ждав кінця...

— Про це він нічого не згадував...

— Певно, бо соромився... А тепер присікається до мене і кайданами грозить.

— Заспокойся, отамане, мені самому за нього соромно. Тепер будь моїм гостем, і як довго тут будеш і всьому гардаз придиви́шся, то заживи у мене на замку.

Тарас злякався цього. У нього пробудився інстинкт дикої пташки, яку хочать заманити і в клітку замкнути, а потім зроблять з нею, що їм захочеться... Чорт його знає, чи правду каже староста, чи, може, він таким самим миром мазаний, як і його підстароста?

— Спасибі, пане старосто, за ласкаве слово, але цього не може бути. На моїй голові вся валка і я за неї перед громадою відповідаю. Ми попривозили багато дечого на продаж, щоб бодай одну гармату купити... Підстароста хоче нам усе це забрати на вить. А яку ж вить ми повинні давати, коли ми її даємо нашою кров'ю і життям? Та ж це була б для нас велика кривда. Я того добра мушу сам доглядати і пильнувати. Коли б я вернувся ні з чим, то громада мені цього не вибачила б, бо вони всі тої самої думки, що і я, і з цього вийшла б велика небезпека для мене, а для Черкас велике нещастя.

— Яке ж таке нещастя?

— Нещастя. Громада, скинувши мене з отаманства, і не без того, щоб не покарала, могла б піти на мир з татарвою, що, мовляв, ми вас зачіпати не будемо, а ви нас не зачіпайте, і ми не будемо вам заступати дороги на Україну... Тоді пропустили б орду понад Висунь аж до Черкас.

Татари пристали б охоче на таку згоду... Та ще могли б наші корисну торгівлю з Кримом вести...

— Не турбуйся, отамане, до такого певно не прийде. Я в тебе одного стебла на вить не візьму. Продавай собі все, що привіз, і роби собі, як тобі буде треба.

— Спасибі, пане старосто, та ми довго тут засиджуватися не будемо, бо нам ніколи. Ми вірно стоятимемо на сторожі від поганців, як і досі було... Тільки я ще одного просив би: Що мені буде за те, що пан підстароста мене так тяжко образив і зневажив?

— Так ти хочеш, щоб його за це покарати?

— Ні, цього я не хочу, але я вимагаю, щоб він став зо мною до лицарського двобою. Таку зневагу можна лише кров'ю змити...

— Славно, юначе, от таких я люблю. Давай сюди свою руку, бо ти варта цього. Тільки я не знаю, чи він на таке зважиться... Побачимо...

Староста казав прикликати зараз підстаросту, якого він сердечно не любив...

Підстароста чимало здивувався, побачивши Тараса при столі в старости.

— Пане підстаросто, — казав староста, — ти образив того юнака, отамана збройної сили в Тарасівці, він тебе на двобій кличе.

— Що? Я з хлопом на двобій ставати? І защо? Я казав йому заплатити вить, а він до мене нечемно поставився, казав, що не дасть нічого, та ще й зневажив мене...

— Як довго я тут наказую, то такого без мого дозволу робити не можна. Нічого не допоможе, приймай, вашець, виклик, я сам хочу придивитися, які ви лицарі.

Підстарості зробилося ніяково. Цей вовчик може його на смерть закусати.

— Я думаю, що урядовця не можна на двобій за те викликати, що він у своєму уряді зробив, — вимовлявся підстароста.

— А я думаю, що можна. То не був уряд вашмоєї, що ти без мого наказу казав таку людину в'язнити і до люху замикати... А врешті... Хіба, що він дозволить себе перепросити... Не знаю.

Підстароста вертівся, мов кіт, якому на хвіст наступили, староста дивився на нього залюбки.

— Чого будемо битися так нізачо, — сказав підстароста, — і кров християнську проливати?

— Так не йде — відповів староста. — Треба присту-

пити ближче і сказати: „Пробачте, пане отамане” і подати йому руку...

Підстароста скривився, наче лісницю розкусив, але мусів так зробити, як казав староста.

— Чи ти вдоволений, пане отамане?

— Так, пане старосто, спасибі! Та ще накажи, ваша милосте, щоб відчепився від мене з тією виттю, бо я таки не дам.

— Це ж я тобі вже казав і без моєї волі не сміє ніхто забрати тобі одного стебла. Тепер іди з Богом, а коли поладнаєш свої справи і захочеш вертатися, зайди до мене попрощатися.

Відійшли обидва. В сінях підстароста сказав:

— Пощо це було того? Я так собі з-загаряча вибалакався, так більше жартом, пощо було до пана старости йти?

— А могло б прийти до проливу крови, — сказав Тарас, — бо я відрубав би кожному руку, хто б мене доторкнувся...

Тараса повели на башту замку, де стояла гармата. Він до неї пильно придивлявся... От штука! Не знати, як воно стріляє? Гармаші показали Тарасові, як гармату обслуговувати, він її помірив і все собі добре запам'ятав.

Крам свій продав добре і ладився вже вертатися, як до нього привели старого черкасця, який виявив охоту йти до Тарасівки. Корній Клин (так звався), запорожець, розказав, що довший час побував на Запоріжжі, вернувся потім додому, а що тут не застав уже нікого з своєї рідні, то нічого йому більше в Черкасах робити. Притім він признався Тарасові, що вміє робити порох, бо запорожці самі собі порох роблять, і то дуже добрий.

З цього Тарас дуже радів, бо такий досвідний чоловік може бути в оселі корисний.

— Ну, гаразд, — сказав, — поїдемо, батьку, до нашої Тарасівки, бо в нас таких досвідних людей мало... Можемо зараз їхати.

— Як же ти гадаєш, отамане, що я з піску порох робитиму? Треба всього закупити, з чого порох роблять: сірки, салітри.

— Господь знає, що ти говориш... Я цього не розумію. Ходімо та купимо, гроші я маю...

Пішли між крамарів і купили кілька бочок салітри, кілька каменів сірки. Тарас закупив іще багато заліза, з якого гадав зробити гармату. Закупили ще соли для осе-

лі, Тарас накупив ще дарунків для своєї сім'ї, попрощався зі старостою, і всі вибралися в дорогу. Ті подарунки, що були призначені для підстарости, Тарас продав. Підстарості показав дулю...

Та тепер не така легка показалася дорога, як сюди. Настала слітна пора. Небо занесло густими хмарами, з них безупинно падав дощ. Усі похнюпилися, промокли до тіла. На щастя, таке тривало лише три дні. Але й від цього степ розмок, річки та потічки понабирали багато води, переправи стали дуже тяжкі. Треба було далеко об'їздити та й уважати, щоб не замочити салітри та соли. Усе понівечилося б.

Вода порозливалася, вози грязли в болоті, треба було кілька пар коней припрягати та дрючками колеса підважувати, щоб витягти віз з грязюки на краще місце. Нераз проходив цілий день на одній переправі. Бувало й таке, що треба було все з воза повибирати та руками переносити, і аж тоді можна було віз з місця рушити. Люди роздягалися догола і бродили в болоті та грязюці по коліна.

На нічліги і відпочинок вишукували горбовини, а нераз кілька днів мусіли перестояти на одному місці, поки води не поспливали та сонце землі не просушило. Через ті перешкоди дорога протяглася так довго, що й ліку дням забули. Та вже, як степ просох, поспішали щосили. Тарас непокоївся, що за той довгий час у Тарасівці могло статися. І вже здавалося, що недалеко їм їхати, як трапилася нова перешкода, яка їх зупинила.

Сонце заходило криваво. Запорожець віщував з цього велику бурю, і то незадовго. Люди були цьому нераді. Здавалося всім, що ось-ось дібнуться до своєї оселі, а тут треба буде знову дорогу припинити.

І справді над ранком насунули густі хмари, зірвався сильний вітер. Синьо-чорні хмари клубилися, наче їх хто великим макогоном мішав. Зараз дуже похолодніло. Валка спинилася. Вози заїхали в чотирикутник. Коней позаганяли всередину і поприпинали до возів. Люди повлазили під полотно. Почувся сердитий громовик, пішов грюкіт по широкому степу. Люди почали хреститися та відмовляти молитви. За цим громом пішли інші. Вони так густо били, що голос зливався в один страшний пекельний гук, — слова не було чути. Потім зірвався дикий вихор. Хвиля вихру гнала степом, виривала траву, розкидала її на всі сторони. Шарпала і рвала плахти на возах. А притому вихор видавав з себе страшні голоси. Там вили тисячі вовків, ревли

тисячі сердитих турів, свистали якісь дивовижні велетенські сопілки, грали величезні сурми. Люди прилягали на возах і держалися драбини, бо вихор підносив їх угору, і здавалося, геть їх змете.

Нарешті, полився дощ... Та це не був дощ, а наче грубі водяні шнурки, що зв'язували густі хмари з землею. На якому возі зірвало плахту, то усе промгло до споду. Коні збивалися вкупу, понизили голову і дрижали всім тілом...

Тривало так трохи не пів години. Людям здавалося, що Господь новим потопом землю карає.

Аж відразу прошумів вихор, пігнав світами інших людей лякати. Лише деколи повіяло легеньким вітерцем, наче припізнене лошатко бігло за великим стадом. І дощ припинився. Щораз менше падало, а далі десь-колись капнула припізнена груба крапля води. Люди відітхнули повними грудьми. Коні струшували з себе воду.

Пігнав вітер хмари геть. Спершу повисувалися на небі голубі плями з-поміж хмар, згодом вони щораз більшали, аж показалося ясне животворне сонце. Воно почало страшно нагрівати, наче хотіло надолужити землиці за те, що так довго чорні хмари заступали його ясне проміння. Промоклі люди роздягалися догола і сушили промочену одержу.

Тарас оглядав вози. На щастя, не позривало полотна з салітри і соли, вони оціли. Сонце підійшло вже високо. Розклали вогонь і почали варити обід...

Було геть сполудня, як пустилися йти далі. Надвечір добилися до своєї річки Висуня, і тут заночували. Відтепер уставали дуже рано та й ішли, поки сонце добре не припекло. По обіді мандрували до пізньої ночі...

VI.

В оселі вже почали непокоїтися за долю своїх людей. Тарас говорив, що за чотири неділі вернуться, а то і шість минуло, а про них нічого не чувати. Вже і сінокоси минулися, а їх немає. Може яке нещастя притрапилося? Може, хижаки в полон забрали? Журавель по чотирьох неділях посилав роз'їзди у той бік, звідкіля їх сподівалися, та все надаремно.

Аж на сьомому тижні пригнав козак з доброю вісткою, що всі здорові вертаються.

— А везуть гармату? — питає Журавель.

— Якось я не придивився, — сказав козак, — я рад був, що їх побачив.

Від тої вістки заворушився народ в оселі, бо кожний був цікавий побачити гармату. Аж тепер було б безпечно від татар. Нікому не хотілося виходити в поле, кожне хотіло привітати вертаючих. Тож, коли валка зблизилася, уся оселя повиходила за ворота. Привітанням та допитами не було кінця.

— Привіз, Тарасе, гармату? — спитав Журавель.

— Не привіз, батьку, та до неї добре придивився, ми собі самі таку штуку зробимо, побачите... Зате привезли ми черкаського запорожця, що вміє порох робити, і по це одне варта було їхати... А тут що чувати?

— У нас гаразд. Татарва не показувалася, сіно вже в копицях, лише звести б.

Тарас пішов додому, привітався з сім'єю, почав роздавати гостинці. Не забув про нікого. Навіть вірному Гривкові дістався великий білий колач. А вже вірний Гривко страх тішився паном. Скавулів з радості і скакав йому на груди, щоб хоч раз лизнути по обличчі.

— Погано я зробив, мій дорогий Гривку, — сказав Тарас, — що не забрав тебе з собою, був би мені нераз помічний в дорозі.

Що найбільше радувало Тараса, то те, що коли в'їздив у ворота, помітив Трохима, що сидів на призьбі і грівся до сонця. Значить, його любий побратим подужав...

Відпочивши одну днину, Тарас пішов з запорожцем до кузні Молота. А це була чимала кузня. Дули тут п'ятьма міхами, і увивався з молотами десяток помічників. Молот, сам здоровенний чолов'яга, якраз валив молотом розжарену штабу заліза.

Коли привіталися, сказав Тарас:

— Коли у вас, батьку, немає надто пильної роботи, то вислухайте мене, що скажу.

Коваль передав помічникам роботу і вийшов з Тарасом надвір, де стояв запорожець, з яким познайомилися.

— Я приїхав сюди, — сказав Корній Клин, — щоб навчити вас робити стрільний порох, а до цього треба мені буде деякого залізного приладдя. Мені треба трьох добрих жорен, та не таких, як на них муку мелють, значить, не з рябим каменем, а гладких. В одних розтиратимемо сірку, у других салітру, у третіх вугіль. Опісля треба мені здоровенної ступи, добре набитої обручами, і ступернака дерев'яного.

— Це вже зробить наш мірошник і тесляр, а я окую, що треба.

— Чи є у вас вільха, або верба або тополя? — спитав запорожець. — Їх треба зрубати, поколотити і добре просушити на сонці. З такого дерева якраз добрий вугілля на порох.

— Знайдеться, — відповів Тарас. — А мені треба зробити гармату з самого заліза.

— А хіба ти не привіз з Черкаса?

— Захотів ти! Гармат на базарі не продають. Хіба в Києві може купити би. Ми собі самі зробимо.

— Роби, як я її ніколи не бачив! — сказав коваль.

— Слухай! Не святі горшки ліплять... Це така залізна груба цівка, на одним кінці твердо заднена. Нагорі є округлий проріз. Всередину насиплеш порошу, а за тим вкладеш залізну або кам'яну кулю. Потім підсиплеш у дірку пороху, і коли гармата вицілена, підпалиш порох розжареним дротом...

— Та як нею ціляти, як вона на землі лежить, та ще вона, здається, така важка, що її в руках не вдержиш?

— Вона стоїть на двох колесах, так наче задня частина воза, і нею можна кермувати на один або другий бік, вгору і в долину...

— Як же я таку цівку зроблю, і з чого?

— Я над цим думав, — відповів Тарас. — Ми привезли багато заліза в штабах. Кожну треба з одного боку склепати на тонше. Тоді як поскладаєш усе вкупу, то вийде з цього колесо, ось так, як коли б з клепок склав бочку. Все це треба сильно оббити обручами. Потім треба добре обдивитися, чи не має де щілини, котра б продувала, і це треба заклепати на гаряче. Заднити в одному кінці і перевірити дірку вже не буде важко.

Коваль слухав уважно.

— Усе розумію. Ти мені скажи, як довга вона має бути?

— Першу зробимо коротку, так на пів сажня, а коли вдасться, тоді робитимемо більші.

— Гаразд! Ось дивися, як я гармату бачу... Взяв кусок вугілля і рисував на дверях кузні...

— Це проріз. Так мають сходитися штаби. Ці краї від середини мають бути тонші. Треба тільки добре обміркувати, скільки кожна треба склепати...

Від того дня коваль безупинно думав над гарматою. Багато коліс нарисовав на дверях кузні і по одвірках. По-

тим викував рівнесенький обруч, вкладав у нього кусники однаково склепаної штаби та примірював, скільки вони горою одна від одної відставали. Те саме робив потім з кусниками штаби на пів сяжння порозтинаними і складав їх в обруч, поки не вийшла рівна цівка. Усе те зв'язав разом мотузом. Потім став викувувати міцні обручі і, поки ще були гарячі, набивав на цівку. Вони згодом холодніли, корчилися і ще дужче стягали цівку. Тепер викував окремо дно, розігрів цівку і вклав дно в одному кінці. Цівка, стигнучи, стягалася і держала твердо дно. Тепер на дуло цівки заткнув ковальський міх, цівку обклав листками і почав міхом дуги. Де була щілина, там листя відпало. Ті місця позначував. Потім цівку вклав в огонь і розпалив до червоності. Назначені місця посклепував молотом. Так пробував кілька разів, поки листя перестало відпадати. Цівка була готова. Тепер повертів діру на підпал. До цівки прикував на меншій частині два вуха і так приміцував її до осі воза. Дуло можна було кермувати на боки, підносити вгору і понижувати.

Тарас приходив щоднини і придивлявся роботі. Він аж горів з нетерплячки, що з цього вийде? Нарешті по двох тижнях гармата стояла на двох колесах. Прип'яв ще керму ззаду, наче дишель, щоб можна гарматою повертати на боки.

— Коли б лише не луснула від пороху — сказав Тарас.

— Попробуємо... Та не знати, де.

— Тут не можна. Як би луснула, то людей покалічить... Треба за валом в окопаному місці. Полишимо хіба малий проріз, щоб досягти дротом до підпалу...

— А дріт за той час охолоне і не підпалить, поки шукатимемо навмання діри. На те я маю інший спосіб — сказав запорожець, — що і без дроту обійдеться. Ви лише окопайте місце і прилагодьте все...

Обтесали з каменю кулю за розміром дула, окопали місце з трьох боків і повезли поза вали гармату. Запорожець її налаштував і підсипав у дірку пороху. Усе село бігло дивитися на цю чудасію-невидацьчину, та Тарас понаганяв усіх. Треба берегтися, бо хто його зна, що з цього вийде?

А запорожець розпечений дріт, якого справді вживали на замку в Черкасах, заступив ось чим: розмочив порох і намочив у цьому розчині клоччя. Як клоччя висохло, сплів з нього шнурок і обмотав ним патик. Шнурок цей

підпалив з кресала. Шнурок горів, шипучи, і розкидав іскри на боки.

Як уже гармата була влаштована, пропхав шнурок через прогалину в окопі, і так довго ним обертав, поки не трапив на порох. Настав такий страшний гук, що людей оглушило. З цівки вилетіла куля і полетіла в степ. Тепер перескакували окіп і почали придивлятися до гармати. Вона була ціла, тільки колеса подалися взад. Радості не було кінця. Тарас, коваль Молот і запорожець Клин пішли собі в обійми.

— Тепер нам татар нічого боятися, — казав Тарас розрадуваний. — Скажи, голубе, Молоте, скільки з того заліза, що я привіз, можна буде викувати гармат?

— Буде п'ять, може, і більше.

— Тепер ми придивімся, як далеко кулю понесло? А нуте, діти, біжіть та пошукайте...

Дітвора побігла цілою юрбою шукати в траві, а Молот іще раз уважно оглянув гармату.

— От, й не обійшлося без шкоди... Дивіться!

Він показав на передній і задній обруч. Оба обручі лусли...

— З такої гармати удруге стріляти вже не можна. Видно, що в тих місцях найбільший напір пороху. Тут треба обручів три рази сильніших.

Нараз почувся радісний дитячий крик спереду. Діти віднайшли кулю. Вона теж розкололася. Відмірили віддаль. Куля пролетіла триста сажнів, якраз утричі стільки, як мушкетна.

Цікаво було бачити, як тепер уходники верталися до оселі. Козаки тягли гармату, позаду йшли Тарас, Молот і Клин, а довкруги ціла юрба людей, дітей і старших, чоловіків та молодичь.

— Тепер, ти Корнію, роби порох, бо я не дам запасів псувати, не багато їх маємо...

Та запорожець уже не віднині коло пороху порався. Сушили осичину, приладили добре оковані жорна і велику ступу, оковану при дні обручами. На жорнах мололи салітру і сірку окремо, і ждали на вугіль, який треба було добути з м'якого, добре висушеного, листового дерева. Особливо на вугіль звертав запорожець велику увагу, щоб дерево висохло „на перець” і добре перегоріло. Усе це став мішати, беручи 70 частин салітри, 15 частин сірки і стільки ж вугілля, підлили це водою і мішали довго в ступі, поки не вийшло чорне тісто, в якому не можна було пізна-

ти ні сірки, ні салітри, ні вугілля. Це тісто перетискали через густе сито, з цього виходили чорні зернята. Їх просушили добре на сонці. Запорожець був вдоволений, казав, що перша проба вийшла добре. Зараз насипав частину на дошку і став кресати вогонь. Впала іскра, порох спалахнув в одну мить.

Робота йшла далі. Зроблений порох всипали до бочок і заносили до сухого льоху.

— Тепер буде в нас своє Запорожжя, — казав самопевно Тарас.

За той час Молот зладив іще дві гармати і тепер розпочалися з ними спроби в тому самому місці. Тепер уже обручі не тріскали, можна було відважитися стрілити з одвертого місця. Запорожець приладив ще квачі на довгих дрючках, їх мочили у воді, по кожнім вистрілі вимітали дуло гармати, щоб його прохолодити. Кулі обтісували такі з каменюк, а коли треба було стріляти дробом, то вживали до того жужелі з залізя, котрого під кузнею лежала ціла копиця.

За тим пішли вправи з гарматою. Виїздили в степ. Цього вчив уже запорожець сам.

Тепер бажав собі Тарас, щоб татари чим швидше з'явилися, — дістануть доброго прочухана.

— Чого нам дождити їх, аж вони вертатимуться з грабунку, як уже багато шкоди людям накоять?.. Ми краще пильнуймо їх, коли йтимуть на грабунки, не пустім їх через переправу і розбиймо...

Та від оселі до переправи було далеко, треба було хіба ціле літо ставити сторожу в дідовій печері, яка б за татарвою безупинно зорила.

І вони так зробили. Тарас посилав щотижня інших людей у балку. Ці сторожні пасли коней у балці, а на ніч заводили у велику печеру. На високому дубі в балці зладили гніздо, тут сидів один та дивився на той бік Інгульця по степу. Вночі лежав один сторожний над берегом ріки.

VII.

Тривало так аж до Спаса. В оселі вже було по жнивах, тепер звозили снопи з поля, складали в стіжки. Тут ніхто не мав свого власного поля. Все було спільне. Разом сіяли, жали, звозили, молотили, а тоді видавали на кожну сім'ю стільки хліба, скільки було голов у сім'ї, стільки пашні, скільки в кого було скоту. З решти відкладали пайок на

випадок неврожаю, і це ховали в бочках та солом'яних плетінках. Те саме зробили з медом і шкурами диких звірів. Решта була призначена на продаж, або обмін, із цього приходило на сім'ю стільки, скільки було треба. Але і кожний ухадник мусів робити, що йому казала старшина, і до чого хто вдався. Лише немічні діди, хворі та діти були вільні від праці для загального добра. Про те дбав Журавель, щоб ніхто не їв даремне хліба, а коли цього було треба, то, бувало, і вибили. Найбільше боялися нероби того, щоб їх не прогнали з оселі в степ, бо траплялося й таке.

Усе йшло в оселі, мов у годиннику, ніхто не питав уранці, що йому робити. Кожний робив для всіх, всі для кожного. Далеко від інших осель, під безупинною небезпекою татарського наскоку, полишені на власні свої сили, усі любилися взаємно і взаємно собі в усьому помагали, а що всього було доволі, то не було причини до спорів і колотнечі. Дрібні непорозуміння вирішала старшина і цього мусіли всі слухати...

Сторожні з-над переправи приїздили щотижня мінятися додому. Про татар не було чутки. Тепер не було потреби сторожити на фігурах, бо одна сторожа на переправі заступала все. Так само не дбав ніхто про городки. Вони опустіли і западалися. Пасовиська були забезпечені на межиріччі між Інгульцем і Висунем. Було тут гарної трави доволі, і скот нікуди не розбігався та від дикого звіря був безпечний.

Під Спаса здавалося вже, що цього літа орда не покажеться, і тарасівці вже хотіли стягти сторожу з переправи, Тарас не хотів цього робити. На його думку, поки надворі літо, татари можуть кожної хвилини з'явитися. А знову не хотів пропустити нагоди помірятися з татарами і попробувати своїх гармат.

Аж прискакав на спіненому коні гінець від переправи з вісткою, що по той бік річки далеко в степу показалися татарські загони, а за ними у великій силі орда. По селі залунав умовлений знак на сполох. Свист у пальці подався з одного кінця у другий. Кожний кидав роботу, хапав з хати зброю і ставав на майдані. Пригнали зараз коней з пасовиська, викотили три гармати, впрягали до них коні. Цим разом йшла в похід сама кіннота і гармати. Поспішали чим дужче вийти в степ, поки ще орда не встигне перейти річки. Відчинилися ворота, і сотні виїхали в степ. За військом їхали вози з порохом, бочками з водою і кам'яними кулями.

Було вже геть сполудня. Тарас вів їх так, щоб від переправи було непомітно. На хвилину приставали, щоб дати коням відітхнути, бо гнали наскоки. Об'їхали великим колом вершок балки і тут спинилися. Вже вечоріло. Від переправи прийшла відомість, що татари розтаборилися по тім боці річки. Можна було здогадуватися, що там і переночують. Це було тарасівцям на руку. Коли вже цілком стемніло, Тарас під'їхав над річку з кількома уходниками. Позлазили з коней і пішли над сам берег. Татари порозкладали вогні, але поводитися тихо, щоб не звернути на себе уваги. Вони знали, що гомін по воді може зайти аж до оселі і накликати їм на голову шейтанів з Тарасівки. З Тарасом пішов і запорожець, чоловік досвідчений, якому не раз доводилося з татарами боротися. Роздивившись по горючих огнищах, він лічив силу татар на яких дев'ять, до десяти тисяч. З такою силою не було б безпечно зачіпатися в чистому полі.

Вони бачили добре з берега, що татари робили, як ладили вечерю, пекли м'ясо, пили кумис з козячих мішків і вешталися один поза одного.

— Нічого гаразд не будемо знати, — сказав запорожець до Тараса, — поки не піймаємо языка.

— Тож бо й є, — відповів Тарас, — та як його добути?

— Звичайно в них так водиться, що вони ще сьогодні пішлють сюди шпигів роздивитися, — сказав запорожець. — Вони не почувають себе безпечно, бо були б зараз частину орди переправили на наш бік.

— Так ти думаєш, щоб з них языка піймати? А коли він не вернеться до своїх, так зараз знатимуть, що ми тут.

— Твоя правда. Ми їх таки не будемо зачіпати, коли б котрий ліз таки на нас, то вступімся йому з дороги. До вогню то ми їх побачимо, а вони нас ні. Тільки, коли б їх чорт заніс аж до нашого війська, тоді їх з рук не випустимо. Підождемо до ранку, а вранці привітаємо їх гарматою на добрийдень... Ми їх і так не переб'ємо всіх, хіба що перейти сюди не дамо і проженемо...

І зараз побачили, як це говорив запорожець, що кілька татар пороздягалось, поприв'язувало собі клунки з одежею на голову, і пустилося з кіньми через ріку вплав. На березі поодягалися знову, посідали на коні і повиїздили обережно на берег. Тимчасом Тарас вислав козака до війська з наказом, щоб, як до них прийдуть татари, піймали всіх на аркан. Стріляти не можна. Сам вступився татарам з дороги і сховався в бур'ян.

Довгенько так лежали, коли почули знову голоси татар, що верталися. Вони їхали тепер укупі і розмовляли між собою. Тарас почав прислухуватися.

— Можемо і забожитися перед мурзою, що нікогисько не стрінули.

— Досі нам іще не доводилося, щоб ті чорти з Тарасівки заступили нам дорогу. Тепер ми безпечні, а коли вертатимемось, тоді їх тут певно стрінемо. Тільки цим разом не так зробимо, як перше робили. Я чув, як вирішила наша старшина. Пожаліють тарасівці того, що нас зачіпають... Отож ми частину добичі повеземо туди на приману, а решта сховається в лісі. Коли хитрий отаман Тарасівки наскочить на нас при переправі, тоді головна наша сила піде лісом, і ми застукаємо їх з того боку, де нас не будуть сподіватися. На те ми і вибралися в силі п'ятнадцятьох тисяч, ми і далеко не підемо в глибину християнських країв, і швидше вернемося, ніж як вони нас будуть сподіватися.

— В такому разі вони й не будуть знати, коли вертатимемось.

— Ну, ні. Ми навмисне будемо так шуміти, що й глухий почув би. Знати тобі, що ми цим разом лише на Тарасівку йдемо...

Тарас розказав запорожцеві, що почув.

— Тепер треба нам вибирати з двох одне, або не пропустити їх і перебити тепер, як саме ми вибралися, або не чіпати їх зовсім, дати їм перейти, і замість тут їх нападати, засісти там, де вони на нас готовляться. За той час можна б добре на їх привітання приготувитися, покопати в лісі рови і засіки, понадрізувати в лісі дерев, тощо, і потрошити їх. Оселі вони не здобудуть, як ми будемо вдома.

— Ти говориш, Тарасе, як лицар. І я був би такої думки, якби був молодший. Та ти подумай, яка з того вийде шкода для оселі. Наступ буде від лісу. Там лежить нова Тарасівка, нічим не забезпечена. Вона певно піде з димом. Багато добра понівечиться. А коли татар не випустимо, щоб вийшли на нас з лісу, тоді нічого їм не зробимо. Ти кажеш про засіки і вовчі доли. Як татари їх там помітять, то, певно, не підуть далі, і вся наша робота пропаде. Вони завернуться і прийдуть знову колись. Так краще ми залишимося при попередній думці і не пустимо їх сюди.

Тарас довго вагався, що робити.

— Завертаймось до своїх, та ще поміркуємо.

Пішли над балку, де були поховані коні, і поїхали.

— Хай стане на твому, — сказав Тарас, — я не хочу

брати на свою голову такої великої відповідальності. Зараз під'їжджаємо на берег.

— Не під'їжджаймо, а підходім, — сказав Кли́н. — Підемо з кіньми, то зараз зрадимось, що ми тут. Наші коні, почувши коней з того боку, почнуть іржати, а ті озвуться. А як зрадимось, що ми тут, то певно нічого з того не вийде.

На тім і стало. Всіх коней залишили тут. Уходники тягли гармати і всі прибори аж над сам берег, і тут дожидали ранку.

Почало на світ Божий заноситися. Над річкою стояв густий туман. Але запорожець затямив собі добре ще звечора, в котрому місці був татарський обоз, і в те місце справив гармати. На тім боці річки татари вже прокинулися і ладилися до переправи. Гармаші держали запалені льонти в руках і чекали знаку. Тарас нетерпеливився, та не казав нічого, бо отаманування над гарматами передав запорожцеві.

— Ще не час, — обізвався запорожець, — хай трохи туман уступить, а то ми стрілятимемо навмання в одне місце, де вже нікого не буде. Вони, коли куля між них попаде, розбіжаться з того місця. Чекаймо сонця, або вітерця.

— А вони, кляті, не ждучи ні сонця, ні вітерця, будуть перепливати до нас.

— Я цього хочу. Ти держи в руках мушкетників та лучників, а гармату залиши вже мені.

І так стояли на березі, як почувли на тім боці Інгульця гомін.

Татари перекликувалися та сідали коней. А далі чути було, як коні заходили в воду. Гомін доходив щораз ближче. Нарешті чути було, як коні, перепливши річку, стрясали з себе воду. За ними плили інші. Перші забовваніли на березі, ведучи коней за повід. Тепер затарахкотів мушкетний вогонь, ревнула гармата. Пішов голосний гук повітрям, чути було, як важка кам'яна куля прорізувала повітря, а далі впала у збиту юрбу в таборі. Почувся страшний крик і проклони. Татари заметушилися, не знали, що їм робити. Ті, що переплили, хотіли таки перейти пробоем і лізти на берег. Тоді Кли́н звернув гармати під берег і почав стріляти дробом, дрібним камінням і жужем. На татар падав цілий град каміння. Багато їх було ще голих, не встигли одягтися. Кілька таки вийшло на берег, та тут зараз зафуркотіли аркани, і їх піймали живими. А запорожець стріляв з гармати важкими кам'яними кулями в та-

тарський табір по тім боці річки. Зійшло сонце. Повіяв вітер, розніс туман. Тоді татари, побачивши козацьку силу на березі, кидали коней і скакали з берега в воду. І з табору почали втікати в степ. Та тепер уже було видно, до кого стріляти. Кулі летіли вслід за ними і творили великі спустошення. На тих, що плили у воді, стріляли з мушкетів і луків.

— Вони вже певно не вернуться, — сказав Тарас.

— Певно, ні. Та нам не можна уступати з берегу, поки нам з очей не пропадуть.

— Це вже третя перемога на цьому місці...

На другому боці річки бачили тепер страшну картину. Багато побитих татар та коней, багато ранених. Коні з поламаними ногами намагалися вставати. Вони жалібно ржали. Далеко на обрію степу видно було втікачів. Піймані на аркан татари казали те саме, що Тарас звечора підслухав.

Як татари пропали з очей, ухадники перечеислювали свої сили. Виявилося, на велику радість усіх, що не поліг ні один ухадник.

— Гармати нам помогли. — сказав Тарас. — Коли б ми їх були мали попереднього разу, не були б втратили восьмеро гарних козаків.

— Тоді би нам гармата нічого не допомогла — каже один козак, — бо годі ж було нам між бранців з гармати стріляти. Тоді татари позаду найкраще себе забезпечили, бо тут їх найбільше було. Я тоді був з Трохимом, а потім відбивався з дідової печери. Одне ми погано тоді зробили, що списів не брали...

Запорожець за той час придивлявся до татарських бранців, потім сказав:

— На якого біса, ти, отамане, возишся із спійманими татарами? Ми запорожці ні одного живим не лишаємо. Завезеш їх до оселі, то будуть шпигувати, а як утечуть, то нам тих чортових синів на голову приведуть.

— Ні, брате, в нас так не водиться. Нам робітних рук треба, даремне вони хліба не будуть їсти. А опісля — їх можна виміняти за християнських бранців. Ми одного разу за одного знатного татарина тридцять невільників виторгували.

Привели коней під гармати, вози, і тепер верталися всі на місце.

— Я голодний, мов вовк, — сказав запорожець.

— Ми харчів не брали, бо знаєш, як нагально ми виходили.

— Це правда. Признаю тобі, отамане, що гарне у вас військо, кращого і на Січі немає. Ти служив у княжому війську?

— Куди пак! Я сюди прийшов малим хлопцем. Та я вже тоді розумів, що нас тут жде, і тому все придумував способи, щоб не датися біді. Біда — найкращий учитель. Я збирав таких самих дітваків, як і я сам, і вчив їх того, що сам передумав, і вчився сам.

В'їздили у ворота з великими вигуками. Тараса спитав зараз Журавель:

— Великі в нас утрати?

— Немає жадних. Ми, сказати б, не билися, а лише били. А били здорово і з гармат, і з мушкетів, і з луків. Мені здається, що вони аж тепер цей шлях покинуть... А що в селі чувати?

— Старий Кіндрат вмирас... Вже маслосвяття було... Так якось нагло вчора надвечір занедужав...

Ця недобра вістка дуже неміло вколола Тараса. Він любив старого дідуса мов рідного, бо старий був для нього приятний. Здавалося йому, що зі смертю цього найстаршого уходника щось дуже важне в оселі убуде, щось дуже переміниться. Тарас зараз передав свого коня і пішов до хати Кіндрата Мухи. Тут стрінув повнісько людей, нічим було дихати. Тарас шепнув людям, щоб повиходили, а то заморять старого перед часом. Приступив до постелі. Старий лежав горілиць, заплющивши очі, і важко дихав.

— Здорові були, дідусю, — сказав стиха і чув, як його душить за горлянку, і слюзи до очей напливають.

Старий відкрив очі і повернув голову до Тараса.

— Здоров, мій любий Тарасику! Я чекав тебе, хотів востаннє тебе побачити... Як вийшов похід?

— Добре, дідусю, на славу нашої Тарасівки. Розбили орду таки з берега, відігнали та добре змотлошили. Вони тепер наш шлях поза десяту межу виминати будуть. Ми не втратили ні одного чоловіка.

Здавалося, що старий від цієї вістки оживився. Він хотів підвестися. Йому поміг син, і він сів на постелі. Тепер побачив Тарас, як відучора неміч його зломилася. Лице наче хто сірим болотом обмастив, очі поблякли і глибоко у голову запалися, ніс закарлючався і понад сивим вусом пригнувся до бороди, що тепер сторчала, мов сокира. На поморщених руках понабігали сині жили...

— Що вам болить, дідусю?

— Нічого, сину. Костомаха насілася мене забрати...

А вже й пора до того. Дев'ятдесять літ минуло, годі далі людям заваджати та даремно галушки їсти... Приходить мені кінець...

— Ще час, дідусю, минеться, подужаєте, ще поживемо, — говорив Тарас на потіху, хоч і сам цьому не вірив, бо вже не було кому жити...

— Говори, здоровий, та воно не так. Коли б мені що боліло, то я б знав, що я хворий... А то не болить нічого, тільки моя сила вся пропала, минулася... Слухайте, мої діти, а хто не дочує мого голосу, то хай вам інші перекажуть... Я служив громаді вірно весь мій вік, нашої оселі добра і гаразду бажав... Та коли я де в чому прогрішився, або кому несвідомо кривду зробив, то прошу вибачте мені... Вмираю, чуючи, що Господь простив мені мої гріхи. Вмираю тихо, не мучуся... Востаннє хочу вам один заповіт передати, мої діти: любіться взаємно, слухайте вибраних старшин... Що ми на цій пустелі дотепер не пропали, то лише тому, що стояли один за одного. Кажу вам, що коли б цього не було, то по Тарасівці і сліду не стало б. Так буде і далі. Кожний хай громадське добро ставить понад своє власне життя. У громаді сила... Бог нам благословив, нам щастило, це для взаємної любови... Бо любов, то найвища Божя заповідь. Де любов, там і Бог...

У хаті стало тихо-тихесенько. Чути було, як муха на вікнах брєніла...

— Не згадуйте мене лихим словом, моліться за мою душу... Тарасе, підійди до мене... Мій любий хлопче! Спасибі, що ти мене в усьому слухався, я на тебе всю надію покладаю... Живи так далі на добро і славу нашої Тарасівці... Та чому я тебе не бачу?..

Він почав мацати руками. Тарас підклав свою голову під його руку...

— Любіться, дітоньки... Я вас... благословлю.

Хотів іще піднести руку, та вже не міг. Рука впала йому на груди. Перехилив голову на груди сина і перестав жити. Обережно поклав син батька на подушку і закрив розплющені мертві очі...

— Боже! — сказав важко син і насилу здержав сльози.

Внуки та правнуки почали за дідусем голосити. Тоді Журавель, який теж прикусив губи, щоб не заплакати, сказав:

— Тихо, діти, не голосіть, не накликайте душі з того

світу. Усім нам прийде кінець, та дай то Господи, щоб так безболісно... Помолімся за його праведну душу...

І всі стали навколішки, і ті, що в хаті були, і ті, що стояли довкруги хати надворі...

Тарас не видержав. Пропхався крізь юрбу до сіней, спер голову на одвірок і заплакав так, що дрижав усім тілом...

Він дуже любив старого Кіндрата...

Аж тепер нагадав собі, що ще не був у хаті.

— Наче мені частина моєї душі убула, — сказав крізь сльози до мами і жінки, — тепер уже не буде в кого щиро порадитися, лише на свій розум покладатися треба.

Два дні лежав Кіндрат у своїй хаті, обставлений горючими свічками. Лежав у дубовій домовині, зробленій іще за життя. Люди заходили в хату молитися стиха та черепіптувалися, наче боялися мерця збудити. Не було в усій оселі одної людини, яка б його лихим словом згадала. І кожне хотіло востаннє поглянути на добрячого дідуса, що, мов той Мойсей, вивів їх з-під фараонської кормиги до обітованої землі на гаразд та раювання...

А він, сердешний, лежав, наче тількищо заснув. Здавалося, що це поважне обличчя і тепер думає над добром і безпекою громади, якій віддав себе всього на послуг...

Щодня приходив пан-отець з дяками і правив над мерцем парастаси.

Нарешті прийшов день похорону. Уся оселя зійшлася святочно одягнена. Принесли хоругви і оперли їх до хатньої стріхи. Заїхав перед хату віз, запряжений чорними волами. Прийшов у хату пан-отець, надів ризи, розпочалася відправа. Спершу народ був тихо, шептав молитви. Та коли заспівали: „Со духи праведни“, всі заголосили. Чути було в усіх закутках великого майдану один сердешний плач. Повезли домовину в церкву, поклали на марах. Останню ніч на землі переночував Кіндрат у тій церкві, яку сам поставив, і увесь свій вік тут у степу пережитий так сердечно любив...

На другий день уранці задзвонили дзвони, люди поспішали на майдан коло церкви. Відслужили Службу Божу, відправили панахиду. Відбулося „последнее цілованіє“. Усе село перейшло плачучи. Тепер несли домовину сини і внуки, поклали її на віз, замаений зеленню. Та в цю хвилину примашерувала сотня піхотинців з мушкетами, за ними над'їхала сотня кінноти. Вона стала напереді, за нею

йшов священник з дяками, за ним везли домовину. По боках ішли піхотинці, за домовиною рідня і люди.

Уходницьке кладовище було за валами. Було тут уже чимало могилок з малими низькими хрестиками. Тепер прибував до товариства того світу новий громадянин, колишній голова і провідник: привітають його як свого. Бо тут місця доволі для всіх тих, кому не доведеться полягти головою, десь далеко в полі, або в далекій татарщині свої кості скласти...

На кладовищі знову відправа, молебні та співи. Та коли відспівали: „вічну пам'ять", відразу почулася команда, опісля мушкетний стріл...

Так уходницьке військо віддало честь своєму Мойсеєві, що своїм високим розумом вивів бідних канівців з-під старости на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

VIII.

— Що воно таке, яка тому причина, — говорили між собою уходники, — що цього літа стільки нагнало, навіяло дичини в наш степ? Цілі стада диких кіз, табуни коней, а то й турів з'явилося в нас, як ще ніколи. Чабани казали, що таки між наші стада пхаються...

— Либонь, щось їх вистрашило звідтіля, де паслися... Може, вовки або ведмеді...

Так пояснювали між собою люди це незвичайне явище, не догадуючися іншої причини.

Та ось незадовго причина показалася...

Цього року заповідався гарний урожай. Усе оброблено в свій час, погода була гарна, про татар не було чутки, ніхто їх не помітив...

Якось перед Петрівкою показалися зі сходу якісь дивовижні чорні хмарки. Вони йшли не дуже то високо, а з них виходило якесь шелестіння, нікому досі невідоме. Хмари ті, чорні, мов смола, пігнали далі, люди заспокоїлися.

Аж одної днини вранці, коли вже сонце значно підійшло вгору, надігнала така сама чорна хмара, більша за всіх, що досі бачили, з великим шумом. Вона геть прислонила сонце, а далі впала великою плахтою на землю якраз у тому місці, де паслися стада. Скот почав розбігатися і ревіти. А там, позадиравши хвости, гнав щосили до оселі. На хребти скоту та коней і на вовну овець чіпалися якісь великі комахи. Скот прожогом кинувся в воду, тоді ті кри-

латі комахи поплили з водою. А ті комахи, що впали на землю, гризли все під собою, мішалися, вкривали землю на кілька пальців завгрубшки.

Це була сарана...

Старші уходники чували про неї від старих людей, чували, яке спустошення вона на людей та скот наводить, і всім тепер стало страшно.

Скот, перепливши ріку, іще не заспокоївся, гнав з великим ревом, іржанням та бляєнням в оселю, що трохи не подушився в воротах. Щойно на майдані заспокоївся.. За скотом утікали налякані чабани. Вони бродили в такій погані, яка чіплялася їх ніг і одежі. Перебігли вже місток, як від поля почали втікати ті, що там робили, а з левади косарі. Із степу пригнав з козаками Тарас. Тепер побачили з берега, як Максим-татарин з кількома чабанами поспішно розривав подення містка, що йшов через ріку. Татарин кричав щось, та цього не можна було сюди почути. Нарешті вийшли всі на берег. Татарин, страшно схвильований, показував на схід сонця і кричав:

— У дзвони бийте, стріляйте, — кричав він за татариним, не розуміючи, нащо воно здалося.

— У дзвони бийте, стріляйте, он нова хмара йде. пропадемо!

І справді, від сходу сонця сунула по небі інша чорна плахта, більша за всіх. Тарас не знав, що йому робити:

Зараз задзвонили в дзвони. Почулися рушничні стріли. Аж тепер Тарас здогадався, що йому робити. Свиснув у пальці на сполох. Козаки хапали з хат рушниці, ставали сотнями.

— Гуртом, братіки, гуртом, сотнями без куль стріляйте.

Стріляли сотнями відразу. Ішов від того гук по околиці. До Тараса прибіг татарин.

— Отамане! З гарматою в поле! Обороняймо наших нивок, а то велике нещастя буде!

Тимчасом сарана, що впала на пасовисько, вмент пожерла усе, лишаючи за собою чорну землю, та почала розлазитися на всі боки. На трьох сторонах була вода. Сарана клубилась густою лавою, мов чорна погана гноївка плила по землі, котилася аж до води і тут пропадала. Тепер стало ясно всім, чого татарин розірвав подення моста. Сарана не могла перейти на цей бік до села, а підлетіти їй було важко... А ця чорна плахта, котру татарин помітив, летіла просто на село. Рушничні стріли та голос дзвонів, від

яких дрижало повітря, схвильовали її, — вона заколихалася. Тоді татарин почав страшенно кричати різними голосами. За ним і інші почали кричати, всі підняли такий вереск, що кінець світу. Це справді допомогло, сарана за-вернула на північ.

— Боронімо лісу, — кричав татарин, пігнав туди, а інші за ним.

Знову почувся пекельний вереск і стріли.

Тепер помітили нову плахту, що йшла південним краєм по обрію саме туди, де лежали лани доспілого збіжжя, готового вже під серп. Та тут стояли вже налаштовані до стрілу, звернені дулами вгору, гармати. Тепер почули в селі рев гармат, одної за одною. Від того хвиля сарани заворушилася: одна ціла плахта прорвалася, одна частина полетіла далі, а одна таки сіла на землю. Безраді гармаші дивилися з розпукою, як буйне колосся золотої пшениці погнулося під сараною, що спадала. Вона сікла все на ходу на дрібну січку, відтак сунула далі по землі. Один гармаш побіг у село скликати людей. Ціла юрба ухадників з заступами, лопатами, а то і з мітлами бігла сюди. Почали копати широкі рови. Сарана надійшла до того місця, стала напливати у рів, а тоді люди засипали рів землею. Сарану, яка лізла на другий бік рову, згортали лопатами. Та цього було замало. Треба було ще другий і третій рів копати. Через те рятували одну третину нивок...

А левади вже не було кому рятувати. Там сарана знищила і ту траву, що ще стояла, і ту, що вже лежала в покосах... Люди з розпукою дивилися на чорну землю. Такого ще не бачили, як довго тут жили: ні одного стебельця.

Цілорічна праця пропала за кілька годин. Тепер усім стало ясно, чого дич та звірина стільки сюди набігла. Втікала перед голодовою смертю, здається, що сарана й інші околиці навідала.

В селі стало сумно, наче тількищо мерця з хати винесли. Всі тямили, що не буде чим пережити року, нічим засіяти... Розмовляли між собою про важкі часи, які доведеться переживати...

Журавель сказав:

— Наслав Господь на нас нещастя, та нічого нам в одчай попадати. У нас по льохах стільки хліба на запас, що і два роки буде чим прохарчуватися. Не журіться, брати, Бог батько!

Аж тепер люди нагадали собі, що ще з часів головування Кіндрата Мухи зсипували щороку до бочок та пле-

тінок збіжжя на запас. І люди справді заспокоїлися. Та чим прокормити скот? Усе понівечиться та вигине марно. Вернувся татарин з лісу.

— Ліс урятований, буде де попасти скот, а свині будуть житися жолуддю.

— Тепер нам не багато залишилося до роботи, та Господь відає, чим скот перезимувати...

— Є трохи в нас запасного сіна та соломи у стіжках, — сказав Максим-татарин. — Тепер пастимемо в лісі, за той час трава підросте, бо сарана коріння не повигризала. Але нам треба подбати, щоб сарану загоді вигубити. Коли б вона нанесла нам яччок, то з весною мали б ми свого домашнього гостя. Отож зараз треба піти на пасовисько і все гарненько згорнути в ріку.

— Ти, бачиться, знаєш добре цю погань, — сказав Журавель.

— Як мені з нею не знатися? Нераз доводилося нам у Татарщині з нею боротися. Це в нас там частий гість. Нераз доводилося з голоду пухнути цілим татарським оселям, бо там мало хліба родиться, ціла сила в пашні та скоті. Не стане паші, чи від сарани, чи від посухи, тоді і скот вигине, і людям ні з чого жити. Це була нераз єдина причина, що орда йшла на грабунки в християнську землю...

— Звідкіля ця погань береться?

— Вона виводиться геть далеко від нас, на схід сонця. Та ви їй ще гаразд не придивилися, я зараз вам її покажу.

Пішов Максим над ріку і за якийсь час вернувся, несучи за крила здоровенну сарану. Люди почали придивлятися до неї. Зверху була вона темно-зеленої барви, під животом темно-жовтавої.

— Як бачите, — пояснював Максим, — вона наче старша сестра тих мавок, що інколи цілим роєм налітають. Та цього нам нічого лякатися, бо мавка нічим не шкідлива, хіба що горобці та інша птиця мають празник. А тут придивіться ротові сарани, яка пащека...

Максим підсунув до її рота кусник тріски, і вона зачіпила її сильно кліщами.

— Сарана дуже пажерлива, — говорив далі Максим — летить великими гуртками з далекого світу. У нас, на Татарщині, кажуть, що вона ніколи не полетить проти вітру, а все з вітром. Тому то татари так дуже бояться східного вітру, бо він нам нещастя може принести. Ви, певно, почувли дивне шелестіння, як вона летіла. Це вона так на цих твердих крильцях грає.

— А в нас вона не виводиться?

— Вивелась би, коли б її гнізда не винищили, та коли б такого морозу в нас не було. Вона загрибає свої яєчка в землю. Тому треба те місце, де сарана налетіла, переротати. Тоді яєчка будуть наверху, а вже наш мороз доїде їм кінця. Та покищо нам треба всю цю погань вимести. Треба, пане голово, піти з заступами, лопатами та мітлами і все дочиста позгортати. Сарана тепер не буде мати що жерти і виздыхає, від цього буде сморід, гірш стерва. Від цього смороду прокидаються пошесті на людей і на скот. Нема жарту...

— От раділи, що не буде нам роботи, — казав ухोдиник, — а то треба буде добре зіпріти, поки все поспрятаеш...

Тепер ухोдиники працювали від ранку до ночі, згортаючи кляту мушву. Де було ближче ріки, там згортали у воду, подальш ріки треба було копати глибокі рови та доли і туди згрібувати погань та присипати землею. Як згорнули сарану в яму, то вона шипіла, мов гуща.

Люди почали вже заспокоюватися, та ось настала нова турбота. Щодня убувало декілька скота, і чабани не могли впильнуватися. Денебудь скочить з дерева хижак, мов той шуліка на курчатко, задушить, висмокче кров і полишить пошарпане м'ясо. Треба було і цьому покласти край. А хижаків було в лісі дуже багато. Зараз можна було доміркуватися, що це робота рисів та диких котів. Згодом знаходили вбитого вола або корову. Це вже ведмідь господарив... Наніч не можна було залишати худоби в лісі. Яку худобину загризли задня, то над ранком знаходили самі кістки. Це знову вовки доїдали решту і робили собі попризен.

Зібралася громадська рада і вирішила, що треба перетрусити ліс і шкідників вигубити або прогнати.

Назначеного дня не виганяли скоту в ліс, а годували в оселі торішнім сіном і соломою.

Рано-вранці зібралися сотні на майдані, трохи залишилося в оселі, решта пішла в ліс. Розставилися в довжезний ланцюг і рушили з місця. Йшли з рушницями, луками, ножами. Забрали харчів з собою на цілий день і кілька добрих собак. Вони нюшили звіра на деревах, ставали і завзято гавкали. Зайшли так у ліс, де вже не було кущів, а самі великі дерева. Та не довго йшли без діла. Гавкали собаки, люди дивилися вгору і, де лише помітили хижака, стріляли. Від тієї стрілянини, накликів і гавкан-

ня собак лунав гомін у лісі. Від того хижаків втікали щораз далі, а погоня за ними.

Уходники не знали ще добре того ліса, бо не мали потреби далеко заходити. Тепер помітили, що лісові ще далеко до краю. Вбили кілька рисів і котів та два ведмеді. Тарас хотів конче зайти до краю, бо хижаків знову вернуться. Вже і вечоріти стало. Загадали тут заночувати і вранці йти далі. Зійшлися разом і розвели велике багаття. Та тепер Тарасові було ніяково, що так залишив оселю саму. Хто зна, що може там сталося? Правда, про татар не було чутки, але їм не можна довіряти, біда не спить, а на людей скрізь чатує. Тож, коли люди позасипляли при вогні, він один не міг заснути, турбота не давала йому спокою.

Надранком почули всі гарматний стріл від оселі і пошхипувалися на ноги.

— Вертаймося зараз додому, — гукнув Тарас, — там щось недобре робиться.

Ціла громада заворушилася. Рушили тою самою дорогою, що й сюди йшли. Гарматні стріли чути було щораз частіше. Люди поспішали, аж дух заперало... Добилися до краю лісу ще перед полуднем. Тарас пішов наперед зі стежею та, прийшовши на край лісу, побачив таке, що його аж заморозило. Нова Тарасівка горіла вся. Від старої Тарасівки йшов мушкетний вогонь, час від часу відзивалася гармата. В оселі залишили Трохима, і він тепер відбивався від якогось ворога, якого звідсіля не було видно.

— Нащі в облозі, — сказав Тарас, — поспішаймо вивручати. Трохи забагато на нас за одне літо. Та, може, не дамося.

Люди обтирали спітнілі лиця і дихали важко. Кожному було пильно, кожний рад був поспішати, щоб і дух з його виперло, та без наказу отамана ніхто не смів сам йти. А Тарас хотів, щоб люди дух перевели, бо так нічого не вдіють. Як прийшли на край лісу, Тарас поліз на високе дерево, щоб роздивитися.

— А то чортові сини, — каже один уходник, — як вони за нами стежили, поки не настала пригода хвилина...

Нова Тарасівка вже догоряла. Наступ ішов з двох боків, лише ту сторону, що від лісу, ніхто не зачіпав. У новій Тарасівці не видно було нікого. Здається, уходники заздалегідь переходили та поховалися за вали. З наріжних городків стріляли здовж ровів з гармати. Становище було таке, що ззаду не можна було до ворога добратися.

Треба було дістатися до оселі і з-поза валів підпомагати борців. Не мали тут ні коней, ні списів, і небезпечно було з самими рушницями та ножами виходити в чисте поле, та ще й пішки проти такої татарської сили. Ховаючись поміж кущі, вони вийшли з лісу на цей бік оселі. Їх пропустили зараз через ворота. В оселі були люди дуже потривожені, що з малою силою не встояться, бо татари мов оси вривались на вали, і не було кому гаразд відбиватися. В оселі найбільше було клопоту з товариною, що її не було де подіти. Сюди залітали татарські стріли. Голодний скот мішався, кусав одне одного, колов, бився, ревів, іржав та бляв, що нічого не було чути та нікуди було перейти.

Тарас післяв частину війська на вали, іншим казав брати шаблі та списи і сідлати коней.

Вістка про поворот Тараса рознеслася по селі блискавкою. В усіх вступила душа. Підбадьорилися, були певні, що переможуть. Тарас виїхав із своїми юнаками тими самими воротами і поїхав у ліс. Переїхали кущі і станули під високими деревами. Тепер їхали на південь, щоб обійти татар.

А покищо боротьба на валах не вгавала. Оборонцям уже руки вміливали. До боротьби стало все, що в оселі жило. Ремісники кидали свої варстати, хапали, що в руки попало, бігли під вал. Татари чіплялися кущів тернини та шипшини, кривавили собі руки і, не зважаючи на це, дерлися вгору. Тоді почали вже підрубувати частокіл. А під самим частоколом не можна їм було нічого зробити, бо який ухадник висунув голову понад частокіл, зараз із задніх рядів фуркотіла татарська стріла. Частокіл почав у кількох місцях тріщати.

Тарас, як поміркував, що він уже минув татар, виїхав з лісу і вихром пігнав у степ, поки не опинився з іншими позаду татар. Завернули вліво і з воєнним окликом: „З нами Бог!“ — вдарили списами в задні лави татар. Це, як завжди буває, збентежило їх, вони помітили, що козаки вернулися з лісу виручати. Настала метушня. Татари кинули наступати і завернули взад оборонятися. Тарас з таким розмахом ударив, що відразу розбив татарську кінноту, що стояла позаду, розігнав її і вдарив на піших. З о-кривавленою шаблею заганявся в найгустіші купи і рубав по лобах, аж рука вміливала. Його козаки робили те саме. Ніхто не слухав уже команди, робив сам, що було треба...

Тарас стрівся з якимсь знатним татариним. Той,

побачивши Тараса, потиснув коня і, скрегочучи зубами та вигукуючи якісь прокляти, пігнав просто на нього...

— Пропедай, проклятий джавре! — крикнув і замахнувся шаблею. Тарас відбив шаблею удар і рубнув з усієї сили по лівій руці та відрубав її так, що рука з поводями лишилася на ший коня. Кінь, не чуючи поводів, завернув убік і почав втікати з татариним, що умлівав. По дорозі козаки зарубали татарина шаблями. Але і Тарасові не пішло цим разом гладко. Якийсь татарин зайшов ззаду, і вдарив його кінською щогою на довгому дрючку по голові. Тарасові зайшла туманом голова, він розвів руки і впав з коня... Козаки, як це побачили, лиш охнули... Та це не зменшило завзяття юнаків. У кожного зродилася думка криваво помстити смерть отамана. Мов ті роз'їлі оси, що їм гніздо розіб'єш, мов та тічня вовків, яким убили вовчицю, мов та ранена ведмедиця, що несе при грудях немічне ведмедя, козаки кинулися на татар: кололи списами, рубали шаблями, а коли б було треба, то боролись би кігтями та зубами... До того ще Трохим зробив вилазку з пішми, — всі кинулися на татар: розбили їх дощенту і ганялися за недобитками по степу. Не щадили нікого, не брали бранців, якого здогнали, то тому і амінь.

Між поляглими і важко раненими почали шукати Тараса. У тому місці лежала ціла купа трупів. Почали їх розкидати і тут знайшли бідного Тараса. Він жив. Врятувало його те, що лежав під трупами, а то були б його копитами розмісили. З голови йшла кров. Взяли його обережно на руки і понесли в оселю. Те саме зробили з іншими раненими.

Окривавленого отамана занесли до хати. Прибіг зараз Максим-татарин і знахор, обидва почали біля нього поратися, промили рану, вгамували кров. Груба смушкова шапка врятувала Тараса. Над ним почали вже голосити мама і сестра. Тільки Маруся не плакала. Вона, бліда мов полотно, із закушеними трохи не до крові губами, поралася мовчки біля недужого. Але видно було по її обличчі, скільки коштувало її зусиль, скільки вона терпіла, дивлячись на безтямного окривавленого свого любого Тараса...

Отаманування по Тарасі перебрав його щирий побратим Трохим. Тараса всі жалували та довідувалися про його здоров'я. Допитувалися то в Максима-татарина, то у знахаря.

— Нічого йому не буде, видужає. Його приголомшило та крові трохи зійшло...

Тої днини мали тарасівці багато роботи, заки попрятали трупи. Всі тямали осторогу покійного Кіндрата, щоб не дати трупам розкластися в літній час, бо з цього може кинутися пошесть.

— Якось нам від смерти того праведника Кіндрата не таланить, — говорили між собою уходники. — За якісь важкі гріхи Господь нас карає, а він один міг своїми молитвами Господа переблагати. Тепер його нестало, і нам пішло як з Петрового дня...

— Як Кіндрат за нами молився тут, то й на тому світі за нами молитися буде. То не в цім справа. Нам досі велося добре, і нам здавалося, що ми в рай попали. А Господь хотів нам пригадати, що на землі немає раю, що по погоді мусить настати туча...

— Забагато нам тієї тучі на один раз. Ось і Нова Тарасівка згоріла дотла...

— Збудуємо другу. Такого нам іще нераз дожити буде треба. Слава Богу, що хліба доволі, що риби в річці... От добре, що всієї оселі татари не взяли, тоді б ми пропали. Коли б Бог дав, щоб Тарас видужав, бо без нього було б нам дуже погано. Та й коли б до нового діждати... Чей же рік за роком сарани не буде, а на татар Тарас щось таке видумає, що їм свічки в очах покажуться.

Поміж раненими татарами таки одного залишили в живих, щоб дізнатися, яким побитом воно сталося, що якраз тепер вони напали на Тарасівку.

Від татарина довідалися, що татари безупинно слідкували за тим, що в селі діється. Вдень ховалися в дідовій печері, а вночі шпигували довкруги оселі. Вони прикладали до того велику вагу, щоб Тарасівку знищити, бо їм дуже заваджала в походах і добичництві. Татарські мурзи покладали собі за всяку ціну цього доконати, хоч би довелося з усією ордою проти неї вийти.

Погроза була не-абияка. Журавель промовив:

— А не могли б ми з татарами погодитися так, що ні ми їх, ні вони нас не будуть зачіпати?

— А хіба вже такого не було? — відповів татарин. — Вже кілька років ми вас виминали, та ви нас ніколи не пропустили.

І декому справді прийшло на думку, що добре було б на таку згоду піти, а тоді Тарасівка була б безпечна, не треба б війська держати. Хіба ж їм треба турбуватися про тих там десь у далекому світі, що на них татари напада-

ють? Їм ані не в голові, що якась там Тарасівка є на світі. Хай кожний за себе самого дбає.

Але голосно ніхто не зважився такого сказати. Воно так буде, як отаман скаже, і з ним ніхто не буде перечитися.

А отаман, сердега, лежав недужий і довго не міг до себе прийти. Йому боліла дуже голова, шуміло в ній, гуло, мов у млині, та заверталось. Лікування йшло дуже пиняво. Маруся щоднини виводила його під руку надвір, саджала на призьбі проти сонця, обкладала подушками. А він дивився сумними очима на світ Божий, на ясне небо, на людей, що по майдані переходили. Йому так дуже хотілося жити, а тут почував, що з нього вся сила вийшла, пропала, та хоч і буде він жити, то не буде тим, чим перше, не віде на вороному коні в степ з поганцями помірятися, бо його тепер і мала дитина поборола б. Нагадавши собі таке, він зітхав, та ще треба було з зітханням ховатися, щоб часом Маруся не побачила. Вона, сердешна, так побивалася біля нього, ночей не досипляла, так змарніла, що й половини не стало колишньої Марусі. У ніг Тараса сидів вірний Гривко. Сяде було та у вічі сумно дивиться своєму панові, покладе голову на його коліна і пересидить так пів днини. Опісля виповзне надвір мацінький синок Трохимко, перерачує через поріг, нераз і перевернеться та й заплаче, а все до тата преться. Тоді Гривко встає і стане біля дитини. Немовля чіпається його кудлів рученятами і випростується, а розумний собака поступає поволі, крок за кроком. Хлопчина дуже з того радіє, показує два передні зубки, які тількищо викололися, і так учиться ходити та все щебече на втіху батькові: тятя, тятя! Батько забуває своє горе і гладить дрижачою рукою кучеряву голівку дитини.

Навідувалися до нього уходники, та це дуже його томило, бо не міг багато говорити. Думки плуталися, а це його ще дужче смутило...

Але згодом молодість перемогла. Тарас уже сам міг виходити, вже й синка міг на руки взяти. В голові щораз ставало ясніше. Потім уже міг ходити сам по оселі. Найбільше заходив до майстерні і придивлявся роботі Молота, що увихався коло нових гармат, трохи менших, як попередні...

Погорілців із нової Тарасівки порозміщували по хатах, худобу пасли в лісі до пізньої осені. В степу, де сарана не знищила, косили траву і возили до оселі.

Люди повеселішали, не тратили надії, що буде краще жити, бо в громаді велика сила, яку нелегко зламати.

Журавель заходив часто до Тараса і раз згадав про згоду з татарами. Але Тарас і чути про це не хотів.

— Це означало б, що ми для своєї вигоди даємо грабувати та нищити хрищений народ... До цього я, як довго житиму, не допущу. З цього і так не було б користи для нас, а навпаки — вийшла б велика шкода. Якби оселя почувала себе безпечною, то не буде війська. Люди зледащіють, розлінивлються, повипасають собі животи і робити їм не схочеться. Татари, народ хитрий, вони цього й хочуть, щоб нас приспати. Кілька років, поки в нас буде ще давньої сили, вони умови додержать, дадуть нам спокій. А опісля, як побачать, що ми стали гнилою колодою, розгромлять нас, в ясир позабирають. Поганцям я віри не йму. Отож нам, пане голово, треба безупинно працювати, треба безупинно гартувати себе, мов крицю, до всякої боротьби — на всякі невигоди і небезпеки. Лише така людина може зватися людиною, а не гнилою колодою, або голодним кабаном. Коли б до цього прийшло, то татари в пригожу хвилину позабирають нас, мов сліпих котенят, і тоді наші діти і внуки будуть нас проклинати, коли їх татарва в ясир пожене, і наша славна Тарасівка піде з димом... Жадної згоди з ними, лише боротьба на життя і смерть! Хай наша Тарасівка працює, як і досі, хай наставляє вуха на кожний шелест з того боку, хай працює з шаблею при боці в полі, а тоді ми наберемо такої сили, що не обмежимось на нашу переправу, але застукаємо їх на Дніпрі, сполучимося зі славним військом запорозьким і воюватимемо невірних разом. Не знаю, пане голово, чи ви прислухалися до того, що наш запорожець Клин розкаже. Варта послухати, які там порядки, яка дисципліна у війську, яке завзяття, які лицарі на Запоріжжі виводяться. Мені не раз аж сняться князь Дмитро Вишневецький-Байда. Я тим запорожцям завидую їх слави, і коли б справді наша оселя пішла на згоду з татарами, тоді я відвезу мою сім'ю до Черкас, а зі своїми братами, та ще і інші юнаки знайдуться і пристануть до мене, — кидаю Тарасівку її власній долі і йду на Запоріжжя.

— Там, кажуть, під горлом не можна жінкам жити — сказав Журавель.

— Тому то я й кажу, що завезу сім'ю до Черкас. Але чи воно добре, що на Січі немає сімейних козаків, я цього не сказав би. Врешті, інша річ Запоріжжя, а інша запо-

розька Січ. То не одно. От і в нас живуть жінки, і вони нам ні в чому не перепиняють. Показалося в останній потребі, що наші жінки не гірше вміють відбивати ворога, як і ми, козаки. І коли б були, не дай того Господи, татари сюди ввірвалися, то я певний того, що оборонялися б славно, так як і на валах оборонялися. І кожний ухадник тямить, за кого і за що б'ється. Знає, що в оселі його сім'я, яка дісталась би лютотому ворогові на поталу. Тому ніхто в нас не скаже: моя хата скраю, бо небезпека для всіх однакова. Хіба я не люблю моєї сім'ї, мов свою душу, а я не ховаюся поза плечі інших... Ви, пане голово, і думки про згоду не майте, і не говоріть про це нікому, бо я знаю, що є між нами такі, що їм лежаний хліб краще подобався б, що воно краще у неділі і свята полежати в холодку, замість вправляти списом та шаблею. Як вони б це від вас почули, могли б інших підмовляти, а тоді вийшла би в нас незгода. А що я до цього не допустив би, то могла б не одна голова з плечей злетіти, бо я не поступлюся ні перед ким. Тарасівка моїм іменням стала славною, і я її чести і слави до останньої краплі крови боронити буду.

Журавель побачив, що Тарас твердо стоїть при своєму, та й пізнав, що він добре говорить. Вже більше про це не згадував.

Від цієї розмови Тарас наче віджив. Він почував, що давня його сила вертається, що він ще не одного докаже. Тепер знову почав думати і складати різні пляни на майбутнє. Він невпинно випитував запорожця про устрій на Січі. Хотів і тут таке не одне позаводити та ще кращим зробити.

Найближчі до Тараса люди, особливо Трохим, помітили в Тараса по цій недузї одну велику перемену, якої перше не бачили. Раз сказав Трохим до нього:

— Знаєш, Тарасе, що в тебе тепер інші очі, як бувало. Признаюся, що я не можу тепер тобі у вічі дивитися, як раніше. Вони мене проколюють наскрізь, мов голки. Мені несила їм опертися і сказати: „Ні, я цього не зроблю, не хочу!”

— То, певно, кінська щока, якою мене татарин по голові вдарив, такого чуда натворила, — сміявся Тарас. — Та ти не бійся, мій коханий побратиме. Ми ніколи не будемо сперечатися, та на прою один з одним ставати!

Порадився Тарас з запорожцем, щоб у зимі приладити доброго дерева, а на весну побудувати дебелі судна на Висуні. Ними можна б заплисти до Інгульця, опісля Дніпром

до Хортиці, і там дати себе пізнати Січі та ввійти з нею у зв'язки. Може колись вийти таке, що і частина Тарасівців пішла б враз з запорожцями турецькі городи воювати та християнських бранців з неволі визволяти... Далека це дорога, та при твердій волі всього можна доконати...

Та не тією дорогою судилося Тарасові на Запорозьку Січ попасти...

IX.

Гірко доводилося Тарасівцям ту зиму перезимувати. Мусіли тіснитися у своїх хатах з погорільцями. Хліба було доволі, але пашні для скота було мало. Він почав марніти, а то й падати. До того цілі тічні вовків підходили під ва-ли, страшно вили, людям не давали спати, бо й собаки, чу-ючи близько вовка, гавкали по цілих ночах. Виходити вночі за ворота було небезпечно. Уднину вони блукали по лісі та лише тому не кидалися на тих, які рубали дрова, що було їх багато і мали рушниці під рукою. Тої зими не було в оселі так весело, як колись. Люди відвикли вже від біди, і ті недостатки, які доводилося тепер терпіти, здава-лися страшними. Потішалися тим, що до весни було що-раз ближче.

Нарешті і вона прийшла, на радість усім.

Треба було братися за побудову погорілої оселі. Пра-ця розгорілася всією силою, ніхто не дармував, ще й зда-валося, що мало рук до праці. А тут ще можна було спо-діватися щодень непроханих гостей від сходу. Тарас, щоб не відривати людей від праці, сам їздив у степ зорити за ворогом. Сідав одинцем на коня, брав з собою вірного Гривка, об'їздив степ, інколи доїздив аж до дідової балки. Тривало так довго. Минув Великдень, зближалися і Зелені Святки, а про татар не було чувати. Трава виросла вже ви-соко. У тих місцях, де торік сарана злетіла, виросла гарна трава, наче по випаленні степу. Люди працювали безупинно і вже перестали турбуватися татарами та на недолю нарікати...

Одного дня вранці Тарас осідлав коня, попрощався з жінкою, поцілував Трохимка, що ще спав, і виїхав за во-рота. Їхав спершу берегом ріки, а потім завернув у степ.

Була гарна погода. Сонце ще не зійшло, тільки небо від сходу зарожевіло. Над рікою і в степу стояв низький туман. Степова птиця щойно прокидалася зі сну і відзива-

лася на різні голоси. Високо під небом вже виводив жайворонок свою пісеньку, — рай та й годі!

Гривко біг попереду, нюшив у повітрі і час від часу оглядався за своїм паном, наче питався, чи на добру дорогу потрапив... Нараз загавкав тривожно і прибіг до Тараса. Що це таке? Нічого не було видно, а собака затривожився. Це вже було недалеко балки. Тарас спинив коня, і розглядався на всі боки, і помітив, що в кількох місцях висока трава захвилювала. Може, дикі кози? Та бо ні! Хвилювання трави замість віддалюватися, приближалося. Нараз, наче з-під землі вийшли, попідіймалися татари. Тарас був оточений з усіх сторін. Завернув коня і почав втікати. З усіх боків зафуркотіли аркани, і один попав Тарасові на голову. Кінь пігнав далі, а Тараса стягнули на землю. Йому затягло шию так сильно, що втратив пам'ять. І не стямився, як почув, що йому зняли петлю з ший, та зате він пов'язаний сирівцями. Попав сердега в руки своїх завзятих ворогів...

Осідланий кінь і вірний Гривко гнали до оселі, мов ошалілі. Стремена били коня по боках, і він гнав, аж дух випирало. Гривко підобгав хвіст під себе, і вряди-годи загавкав захриплим голосом. У селі гуртувалися саме до щоденної праці, як перед воротами рівночасно загавкав тривожно Гривко, і заіржав кінь, та так пронизливо, тривожно, що усіх аж заморозило. Гривко хотів перескочити ворота, та вже не міг.

— Гей люди! — почувся голос першого ухodka, що це побачив — Тарас пропав.

Озвалися свисти на сполох, Трохим вибіг з хати з шаблею і рушницею.

— На коні, братіки, на коні, отамана визволяти!

Минув якийсь час, поки посіддали коней, і дві сотні козаків виїхало за ворота, і пігнали в степ. За ними їхали інші, поки всі сотні не рушили. Гнали щосили, вірний Гривко показував дорогу. Нарешті Гривко спинився й почав жалібно вити. Погоня здержалася. Помітили витолочену траву, ні сліду крови. Від того місця йшов слід, кудю понесли бранця, — просто на балку понад ріку. Гривко показував слід, нюшив по землі, аж став над водою. Тут знову почав Гривко вити — він загубив слід. Значило, що Тараса піймали живого, поволокли в Татарщину, звідкіля не буде йому вороття... Козаки пустилися вплавав на річку, таки не роздягаючись. Про Гривка забули, а він, сердешний, не počував у собі сили переплисти річку на

той бік, залишивсь тут, бігав з одного місця на друге і сердито гавкав, що його не перевезли.

На другому боці ухадники ще ніколи не були і не знали того степу. Але гнали за слідом кількох коней у незнану далечинь. Вполудне дали коням трохи відпочити і гнали далі. Але на обрію нічого не було видно.

— Що нам, братіки, робити? — питав в одчаю Трохим, який не вагував би дати свого життя за вірного побратима.

— Нічого не вдіємо, — відповіли козаки. — Не знати, чи під ніч вернемося додому, а може нас в незнамому нам місці обскочити татарва і всіх у полон забрати. Тоді і Тараса не визволимо, і ми всі пропадемо...

Трохим не сперечався. Він був такий сумний, що втратив усю волю, почував себе безрадним, мов мала дитина.

Пропав їх любий отаман, їх опора та надія...

Вертали сумні, мов з похорону, на охлялих конях. У селі насів на всіх смуток, мов градова хмара.

А в хаті Тараса судний день. Голосила стара мати, рвучи собі сиве волосся на голові, бідна Маруся ламала руки в одчаю. Плакала вся сім'я. Малий Трохимко дивився наляканими очима на всіх і собі ж почав плакати.

— Бідне моє голуб'ятко, — голосила над ним Маруся, — ще й до розуму не дійшов, а вже й осиротів, не стало нашого дорогого татуса. І не довелося йому полягти лицарською смертю в полі, пішов на важкі муки в поганців, не побачать уже його наші очі... Та ти, синку, як виростеш, то пімстишся за батька... Я тобі нагадуватиму це, поки мого життя...

Узяла розплакане немовля на руки і вийшла з хати між громаду. Здавалося їй, що в хаті, де їй усе нагадувало дорогу втрату, серце їй лусне. На майдані всі обступили її, кожне хотіло потішати, як знало, хоч ніхто й не вірив у те, що говорив, бо не знав, як Тараса рятувати. Того дня ніхто не виходив у поле. Ухадники блукали по майдані, заходили до хат, обговорювали нещасну подію на всі лади. Журавель скликав раду...

— Ми не сміємо дати Тарасові пропасти. За всяку ціну ми його визволимо, аби лише передумати, як. Збройною силою не зробимо нічого. Наше військо замале, щоб іти на татар геть у Крим. Треба або хитрощами, або золотом. Можна б і обміном, коли б нам поталанило якого знатного татарина взяти в полон, та на це чекати нам за-

довго. Треба його викупити. На це мусимо віддати все, що надбали, бо гроші ми знову нашою працею надбаємо, а другого Тараса ніколи.

Журавлеві затремтів голос так, що й говорити далі не здужав.

— Ми для Тараса нічого не пожалуємо! Накажи, пане голово, як знаєш, і бери з нашої скарбони, скільки треба буде.

Усі на це пристали і почали міркувати, кого б з окупом вислати в Крим?

Як в оселі про це довідалися, зголосилися зараз Максим-татарин і Корній Клин.

— А безпечно буде тобі, Максиме, туди лізти? Тебе татари не випустять живим! — остерігав Журавель.

— Це ніщо. Між нами ж немає другого, хто б знав, де за цим ходити. Я знаю, що татари шанують послів, котрі йдуть викуплювати невільників. Це ж ніщо інше, як торгівля. Було б мені небезпечно, коли б мене хто пізнав. Але цього нема чого боятися, бо я передягнуся так, що й рідна мати не пізнає. Врешті Тарас варт того, щоб і життям за нього вагувати. Він усе виявляв мені свою приязнь, і я його полюбив.

Всі з подивом поглянули на татарина, Журавель простяг йому руку.

— На вас, панове-громадо, — сказав татарин, — я залишаю свою жінку та діти. Опікуйтеся ними, як рідними, поки я вернуся, а коли не вернуся, то лишая їх, сиріток, на вашу голову...

Пішли зараз з ключами в церкву, де під престолом у льоху була захована громадська скарбниця. Запорожець казав, що передусім треба взяти від черкаського старости письмо, хто вони і пощо в Крим ідуть. Без цього в Татарщині небезпечно.

Посли передяглися за купців і під охороною трьох козаків поїхали в далекий світ через Канів.

В оселі йшло далі спокійне хліборобське життя.

Трохима вибрали отаманом, поки Тарас не вернеться.

*

Тарас отямився в сирівцях. Заволокли його над берег ріки, розпутали ноги, висадили на коня і знову прив'язали. Так його перевезли на той бік і скоком пігнали в далекий світ...

— За цього джавра візьмемо гарні гроші, — говорили татари між собою. — Виплатилося нам кілька днів

пересидіти в траві. Чоловік здоровий мов дубок, багато вдержить та ще й гарний на виду.

— Тільки треба берегтися, щоб його не скалічити, бо зараз би ціна йому впала.

На велику вдивовижу їм заговорив до них Тарас по-татарськи:

— Як вам йде про гроші, то завертайтеся зі мною зараз в нашу оселю, я вам удвоє стільки виплачу, скільки зажадаєте.

— Егеж! Ти і балакати по-нашому знаєш? Це також свою ціну має. Та ми тебе не послухаємо, бо тобі не віримо. Замість окупу, ми пішли б на шнурок, а може б і кіньми нас розірвати наказали. Ті твої поселенці в Тарасівці, то самі чорти...

Один татарин почав до Тараса пильно придивлятися...

— Знаєте, кого ми веземо? Я його добре пізнав. Це отаман Тарасівки, того клятого війська, що не дає нам через річку переправитися. За нього дістанемо стільки золота, скільки він сам важити буде.

Тарасові було це не всмак, що його пізнали.

— Ти у цьому певен? — спитав другий татарин. — Коли б показалося, що це не правда, то мурза не дасть нам нічого, та ще й покарає за обман.

— Присягну на коран, що це правда. Ємін едерім Біллагі (присягаю Найвищому). В останньому нашому наскоку він відрубав руку нашому агові, а потім один з наших ударив його ломакою по голові. Я гадав, що він уже пішов до чорта, та він, на наше велике щастя, видужав і нам у руки попався. То ж то зрадіє перекопський мурза, як такого гостинця йому привеземо!

— Даю вам лицарське слово, що коли мені волю повернете, то вам волос з голови не спаде, а золото вам виплатять.

— Не віримо. А врешті, ти сам стільки не даси, скільки ми за тебе візьмемо, бо ти не знаєш, скільки ми за тебе візьмемо, бо ти не знаєш, скільки цекінів визначено за тебе живого.

— Так чого мене мучити? Розв'яжіть мені руки. Я ж з-поміж вас не втечу. Зараз розв'яжіть! А то кажу вам, прийде такий час, що навколішках проситимете в мене ласки і вибачення, я вас кіньми розірвати накажу.

Татари почали сміятися, а за той час Тарас став придивлятися до сирівців на руках. Рванув руки, що аж кісті затріщали і сирівець прорвався.

Татари не могли з дива вийти від його сили. В першій хвилині прийшло Тарасові на думку завернути коня і втекти, та нагадав собі, що в нього немає ніякої зброї, та ще певно татари ввіймають його знову на аркан.

— Ти, цапина бородо, не дуже то і смійся, бо сам ти бачив, чого варта твої дурні сирівці для мене. А я тепер кажу вам, що як лише приведете мене перед мурзу, то я зараз перейду на татарську віру, а то й мурзою або пашою стану. А тоді від одного кивка мого пальця політають ваші дурні лоби... Тепер тобі розумно?

Розбишаки збентежилися. Про того отамана то і в Стамбулі знають. Кожний мурза, кожний турецький паша вважати собі буде за честь післати такого гостинця великому везирові і за це взяти великі гроші. З другого боку, вони тямали, що з таких потурчених джаврів великі люди виходять.

Тепер Тарас нагадав собі свої колючі очі, про які йому Трохим згадував — хотів тепер на татарах покористуватися цим.

— Та ти нам не пробуй утікати — сказав один.

Тарас зиркнув на нього, подивився йому грізно у вічі і довго не спускав зору.

— Мовчи, псе, ти не варт того, щоб я з таким стервом, як ти балакав...

Відповіді не було. Розбишаки не сміли на нього дивитися, — наче яскраве сонце їм у вічі світило.

І вони гнали, щосили. Аж надвечір пристали, розв'язали бранцеві ноги і пустили коней пасти. Тарас роздивлявся на всі боки: нічого, — хіба безкрай степ. Він нагадав собі любу Тарасівку, і такий огорнув його жаль за втраченим раєм, що сливе не заплакав. Молився стиха, і від цього йому полегшало. Нагадав свою рідню, маму стареньку, а мамина молитва із дна моря визволяє. Вона, всі вони певно за нього моляться, і він не пропаде. Татари почали вечеряти і подали Тарасові шматок конятини. Він узяв м'ясо в руки, понюхав і з усієї сили шпурнув ним найближчому татарині в голову.

— Що мені даеш? Дай це такому самому псові, як і ти.

Ця рішучість і безбоязкість ще більше збентежила розбишак. Замість розсердитись, татарин почав виправдуватися:

— У нас іншої їди немає.

— Убий дику козу і спечи мені, бо я голодний і далі

не піду. А вже мурза тобі подякує, як мене голодом замореш!

Але коза так зараз не з'явилась, і не було до чого стріляти...

— Сідлайте коней, — наказував Тарас, — зараз ідемо далі...

Татари його послушали. Тарас сів на коня, та як татарин хотів йому пов'язати ноги попід кінський живіт, Тарас копнув його чоботом у зуби з усієї сили, і татарин заточився.

„От клятий джавр” — думали собі татари — „ми його піймали, а він нам наказує”.

І жаден не посмів йому у вічі поглянути.

— „Які в нього страшні очі! Як подивиться, то наче б вогнем пече!”

— Він, певно, з шейтаном знається, — казав один татарин товаришеві набоці, — як він наших мотлюшив, і по голові дістав, і не околів.

— А тепер розірвав сирівці, мов нитку...

Бистре вухо Тараса зачуло цю мову.

Саме заколисалася трава, надбігло стадо наляканих кіз.

— Давай лука і стрілу! — наказував Тарас.

І цього татарин послухав. Тарас, сидючи на коні, прицілився і випустив стрілу. Цап, що біг напереді, простягся. Тарас нап'яв лука вдруге і поцілив задню козу. І зараз потім передав лук татариніві. Розбишаки не могли начудуватися такому мистецькому стрілові.

— Тут заночуємо, — наказав Тарас. — Розвести зараз вогонь, справити кози і спекти м'ясо для мене, решту можете собі взяти...

Тарас, кажучи це, прошибав татарина очима, а вони аж вертілися, наче їх справді пекло.

Палахкотів вогонь, пеклося м'ясо. Тарас поклався біля багаття. Він був певний, що тепер запанував над тими дикунами... І прийшло йому на думку, чи не можна б уночі, коли татари позасипляють, захопити коня і майнути в степ? Та ба! Степ розлогий, дороги не знає. По дорозі може стрінати яких інших розбишак, а ті будуть відпорніші на його зір. А можуть у степу і вовки налетіти, і що ж тоді він зробить без зброї на охлялому коні? Не було виглядів, бо можна ще в степу заблудити і пропасти від голодової смерті... Треба ждати догіднішої хвилини. Тарас помолився і зараз заснув кріпким сном...

Над ранком збудили його татари. І знову їхали розлогим одноманітним степом.

А далі почали стрічати татарські табуни коней і їх півдиких чабанів. Вони цікаво придивлялися до джавра, і дивувалися, чому його ведуть незв'язаним. Справді не знати було, хто кого веде?

На погоню і поміч з оселі Тарас утратив усю надію.

Нарешті на обрію показалися мінарети перекопських джамій.

— Це вже Перекоп?

— Еге! Ти його не знаєш? Там сидить мурза Менглі, до нього ми тебе ведемо.

— Ви мене, чи я вас? — сказав Тарас згідно і подивився знову в вічі розбишаці... — Добре, що вже кінець, що я не буду дивитися на ваші дурні пики... А хто ваш мурза: лицар, чи такий самий пес, як і ви?

— Наш мурза великий лицар. Сам побачиш...

— Лицаря пізнають у боротьбі, а не на подушках. Та що тобі, цапина борода, про це говорити?

Розбишаки і це стерпіли. Ніхто не перечив.

Коли в'їхали в Перекоп, Тарас роздивлявся на всі боки, щоб запам'ятати собі добре дорогу.

Нарешті привели його перед мурзу. Він сидів на подушці, підобгавши під себе ноги.

— Це отаман тої клятої оселі Тарасівки, що нам не дає спокою, — говорив один з розбишак, низько кланяючись. — Ми впіймали його на аркан у степу і до вашої милости привели. На нього живого накладена нагорода...

— Спитай його, як називається, — сказав мурза до свого перекладача.

— Я називаюся Тарас Партиченко, з Канева, — сказав Тарас по-татарськи і схрестив руки на грудях.

— Ти був на Татарщині, що знаєш нашу мову?

— Я жив з татарами в нашій оселі, і ще, як хлопцем був, татарської мови навчився.

— Чого ти так гордо стоїш переді мною? — гримнув татарин. — Ти повинен упасти передімною на обличчя і мені поклонитися, бо я твій пан, а ти мій раб. Я можу тобі зараз наказати відрубати голову за те, що з татарами воював, або висікти тебе різками...

Він дивився грізно на Тараса. Тепер Тарас вдивився в нього своїми палкими очима.

— Коли ти, пане мурзо, лицар, то цього не зробиш, щоб мене, вільного лицаря, різками сікти. Я до вашого

краю не приходив воювати з вами. Ви на нас нападали, ми оборонялися. А коли я піймав у полон татарина, то повсидився з ним, як з людиною, не казав його сікти різками за нізашо...

Але татарин виминав уже його зору і, закривши очі рукою, закричав, мов несамопитий:

— Чортові в нього очі! Закрити йому голову і висікти до крові.

Наказ у мить виконано. Якийсь чорномаз накинув Тарасові полотно на голову, його схопили сильні руки, зв'язали й зараз вивели.

Тарас сказав йому на відході:

— Я зараз пізнав, що ти не лицар, а баба, що моїх очей боїться!

Його вивели на подвір'я і тут висікли різками до крові. Тарас ані не застогнав. Потім завели до якоїсь шопи між інших невільників.

Татари-розбишаки, що його сюди привели, і сподівалися за нього взяти великі гроші, тепер дуже потерпали. Мурза так роз'ївся, що й говорити з ними не хотів. Тарасові очі так його запекли, що він хотів його чим швидше позбутися. Видав наказ, щоб Тараса призначити до тої партії невільників, що мають іти на султанські галери до весел. Його мали при найближчій нагоді відвезти до Козлова, а там передати до Стамбулу.

Тарас страшно страждав. Його за все життя ніхто ніколи не бив, а тут спарили його так, що аж шкіру попереминали. Та він зціпив зуби і не видав із себе одного стогону. Розбишаки боялися за нього, щоб не околів, а то нічого не дістануть. З допомогою хабаря добралися до нього і принесли йому масти на рани та дали трохи грошей. Самі вирішили пильнувати його і поїхати за ним аж до Козлова.

У невільницькій шопі Тарас стрів багато нещасливців, таких самих, як і він. Вони походили з різних країв і народів, по-всякому балакали. Зустрів тут і кількох українців, між ними одного запорожця, Петра Бідолаху. Цей сидів тут уже довше, дожидаючи своєї долі.

Коли розбишаки принесли ще Тарасові і чисту білизну, щоб передягнувся, він до них сказав:

— Бачиш, цапина борода, чого своїм дурним розумом доробився? Не краще було мені дати волю і взяти гроші, а тепер дулю дістанеш. Заки мене до Козлова доведуть, то я пропаду, а за трупа вам нічого не дадуть... Краще зро-

бите, коли мене зараз визволите і завезете на місце, а я що обіцяв, то певно додержу.

— Ми самі тепер це бачимо, та вже запізно. Мурза наказав би нам голови відрубати, якби ми на таке зважились. Уся біда в тому, що ти його так роз'їв. Ми боялися, щоб він тобі тих палючих очей не наказав виколоти, бо в нас часто таке водиться. Але ми тобі не дамо загинути, може, тебе в Козлові зможемо визволити...

Тарас розповів Бідоласі, за що його мурза казав висікти різками, а той сказав:

— Твое щастя, що не казав тебе зараз убити, або осліпити, бо тут людське життя не варте й соломини...

Коли за кілька днів довелося вести бранців до Козлова, то сталося так, що Тараса скували одним ланцюгом з Бідолахою. Їх вели пішки. За валкою йшли татари-розбишаки. Вони просто вважали себе його слугами, у всьому йому годили. Він причарував їх своїми очима і своєю сильною волею. Інші бранці не могли з дива вийти, що ті дикуни так у всьому сповняють Тарасову волю. Тим, що вони йому постачали, Тарас ділився зі своїми товаришами недолі. Через те й дорога не видавалася така надто прикра.

Місто Козлів, по-турськи Геславе, лежало над морем. Мало свою пристань, було важним торговельним пунктом на Криму. Сюди з'їздилися купці з Татарщини, з Туреччини, з Венеції й Генуї, з північних країн. Тут була велика торгівля невольниками. Як їх вели через місто, зараз сходилися з усіх боків купці, яких дуже манила здоровенність і кремезність невольників. Та отаман валки сказав їм зараз, що це не на продаж, і вони вступилися.

Тарас нагадав собі Мустафу, сина торговця невольниками, що пробував у Тарасівці і навіть вихристився, та опісля його виміняли за тридцять християнських невольників.

— Слухай, татарине, — сказав він до свого опікуна-розбишаки: — У Козлові живе один купець невольників Мустафа. Перекажи йому, що я хочу з ним говорити. Як ти йому скажеш за Тарасівку, то він певно нагадає собі і буде знати, хто я, то певно прийде. Він мене певно викупить і ви на цьому заробите без великого труду.

— Я його добре знаю, — сказав татарин, — і зараз до нього піду.

Невольників повели аж у пристань і завели до якогось великого, поганого будинку. Тут аж кишіло від невольників різного віку і стану. Всі очікували своєї нещасної долі,

бо ніхто не знав, що з ним станеться, куди ним вітер завіє? З усіх кутів того пекла розходилися стогони тих нещасливців, аж серце кривавилося, слухаючи. Бранців з Перекопу тримали окремо, бо вони не були призначені на продаж.

Щодня приводили нові гуртки, нові жертви, інших знову виводили. Тарас придивлявся з болем серця, як нерозлучали рідних братів, матерей від дітей, батьків від синів. Вони в одчаю ридали, не давалися, треба було їх насилу розводити і виносити на руках. Тарас бачив тепер навіть ті страхіття, про які довелося йому не раз слухати від старих людей про татарську неволю. Тепер він зрозумів, які великі заслуги мав той, хто бився з бусурманами за визвіл бранців. Це наповняло його надію, що за його працю над перепразою біля Тарасівки йому Господь відплатить, і допоможе визволитися.

Аж на третій день з'явився татарин Мустафа. Це був уже не той татарський дівтак, якого козаки вивели з церкви, що так без великої надуми дав себе охрестити. Це був чоловік у силі віку, одягнений достатньо, в турецькій чалмі на голові. Він привітався ввічливо з Тарасом, бо зараз його пізнав, та почав розпитувати, яким побитом він сюди попався. Тарас розповів коротко і зараз почав говорити за діло.

— Ти пам'ятаєш, Мустафо, як я в Тарасівці заступався за тебе, і як у нас було тобі добре, і я допоміг тобі до визволу. Тепер визволи ти мене, я тобі весь кошт поверну, на це даю тобі своє лицарське слово.

— Я все пам'ятаю добре і зроблю, що зможу.

Тарас дуже зрадів. Він вирішив, щоб іще й запорожця Бідолаху визволити, і — обидва вертатимуться додому. Та не довго тривала його радість. Мустафа довідався від наставника того дому, що весь той гурток, приведений з Перекопу, призначений до султанських галер, і цих викупити не можна: він може стільки зробити, що Тараса проміняє на іншого невільника, а тоді його візьме до себе. За це треба буде добре заплатити, та він це зробить. Тарас спершу зрадів, та потім завагався. Він знав, що на турецькій галері найтяжча неволя. Може, якраз тому якомусь іншому невільникові легше живеться, а він через Тараса пішов би на тяжче, він зробив би йому кривду. Тарас відмовився від такої заміни, на велике здивування татарина. Тоді татарин прощаючися з Тарасом, всунув йому гаманець з дукатами і шепотом радив добре сховати, щоб йому не

відобрали. По його відході Тарас почував себе дуже прибитим.

У тій нужденній будівлі, серед плачу і стогонів бідних невольників Тарас пересидів цілий тиждень. Стільки в нього було розради, що з товаришем Бідолахою балакав про рідний край, про любов Україну. Вони взаємно потішали себе, що Бог допоможе їм визволитися...

Невольників харчували дуже погано, — якби не допомога тих розбишак, котрі Тараса й тепер не лишали, довелося б дуже бідувати. Та незабаром і їх нестало. Опікуни, як переконалися, що нічого не вдіють і Тараса не визнають, вернулися до Перекопу.

Лихий дух нашіптував йому, щоб перейшов на муслемську віру, а — тоді може зайти дуже високо, не одному християнському невольникові допомогти. Та таку думку відганяв він молитвою, наче самого чорта. Що ж би тоді з ним сталося? Чи це була б справді воля, чи ще важкіша неволя? На Україну не було б йому вороття, бо земляки гидяться перевертнями-потурнаками. Значить, треба б вічно залишатися тут між невірними, терпіти безнастанну грижу сумління та ще й душу запропастити, бо такому Христос Спас ніколи не вибачить, хто його відцурався і зневажив. Ні! Він і без цього визволиться... Наділив його Господь відвагою і розумом. Ці прикмети допоможуть йому певно... Цієї думки Тарас учився мов той, що потапає, дошки, і це його підбадьорило.

Не так було з його товаришами недолі. Вони тратили всю надію, попадали в розпуку. Кількох збожеволіло. Тих повиводили дозорці і повкидали в море. Кількох наклало на себе руки. Інші безупинно плакали і голосили, і тим доставалося від дозорців, їх били до крові. Були такі, що хулили християнському Богові і прославляли Магомета. Тим зараз ставало краще, їх визволяли. Тих, що були в одчаю, підбадьорював Тарас, як міг:

— Не будьте ж, люди, дітьми... Поки вам не повідрубували голов, то надія ще не пропала. Хіба ви не чули такого, що і з галер невольники визволяються? Уповайте на Божу поміч і молитесь, брати. Я так роблю і тому не дуже то турбуюся майбутнім.

По тижневі невольникам об'явили, що приїхали турецькі судна з Царгороду і заберуть їх. Так і сталося. Рано вивели їх покованих до пристані. Тут стояло вже велике турецьке султанське судно і туди почали їх перевозити. На тому судні зустріли інших старих невольників-га-

лерників. Вони були під помостом судна приковані ланцюгами до лавок, на котрих сиділи по двох до кожного весла, довгого і важкого. Страшно було на них дивитися. Обідрані, трохи не голі, виснажені, з покаліченими плечима від побоїв дротяними малахаями і таволгою. На ті рани насідали роями влізливі мухи і пили теплу кров. А бідний невільник не мав спромоги прикрити зраненого тіла, або бодай відогнати влізливу муху. Бо як лише на хвилину припинив би веслувати, зараз з'являвся безсердечний стражник-дозорець і пригадував йому його обов'язки. Живили їх якоюсь падлиною, що можна було зомліти від самого смороду. А до того така в цьому місці була духота, що доводилось загинати. А коли який невільник так уже знемігся, що й биття йому не допомогло, зараз посіпаки розкоували, виносили нагору і викидали через борт у воду.

Таких страхіть надивився Тарас доволі, поки його привезли до Царгороду. Нераз приходило йому на думку видушити руками дозорців і запанувати над судом. Про таке нашіптували собі до вуха з запорожцем, та це покищо здавалось неможливе. На судні була більша чота добре озброєних яничарів. Цю думку треба було відкласти до іншого часу, а покищо терпіти та молитися. За той час кілька пар скованих невільників кинулося на очах усіх у море. Їм краща здавалася смерть, як такі муки, які бачили на інших.

Як іще в Козлові отаман судна перебрав бранців, Тарас запитав його:

— Скажи мені, отамане, куди нас везуть і що з нами станеться?

— По тобі бачу, що ти не татарин, а по-татарськи балакаєш добре.

— Я довго жив з татарами, і час було навчитися.

— Ти в неволі побував?

— Ні. Я в степу з татарськими чабанами довго жив і від них навчився.

— Навчишся ще й нашої віри, і буде тобі добре, коли муслеом станеш. Яким чином ти в неволю попав?

— Зрадою. Ті самі чабани, з котрими я кілька літ жив, взяли мене, як я спав, до Криму заволокли, та в неволю продали. Скажений мурза на мене озлився, що я не хотів перед ним на лице впасти, казав мене вибатожити і призначив до султанських галер...

— Як бачиш, це важка неволя і хіба тим себе визволиш, що на турецьку віру перейдеш.

— Не знаю ще, як воно буде.

— Погано буде, коли цього не зробиш. Хіба ти не бачиш, як галерникам погано живеться?

— Та я не відмовляюся, але мені треба перше турецьку віру пізнати, я від чабанів не міг її навчитися

— На це я тобі пораджу. Як приїдемо до Царгороду, то я на тебе вкажу отаманові невільницького дому. Він теж з ваших, по-вашому потурнак. Він поставить тебе перед муфту-муллу, а той тебе навчить. І зараз за тим днем твоя доля переміниться на краще...

— Так буде добре, — сказав Тарас, — а ти, добродію, будь ласка, не заганий мене на спід судна, а залиши нас обох наверху, хай на світ Божий дивимось.

Отаман повірив, що Тарас не хто інший, як чабан, простий собі чоловік, просто говорить, без хитрощів. Тарас сподобався йому, і з цього він скористав. Скористав з цього і його товариш, бо обом вільно було цілий день пересиджувати на палубі судна. Отаман часто з ним розмовляв і Тарас допевнився, що коли б попросити його, то й розкувати казав би його з ланцюга. Але Тарас не хотів цього просити з огляду на запорожця, з яким могли його й розлучити, а вони обидва так зжилися, мов рідні брати.

Подорож до Царгороду тривала доволі довго. Судно поступало до надбережних турецьких городів, куди розвозили менші гуртки невільників. Та за кожним разом поминали Тараса, і він таким, як був, доплив аж до Царгороду. Вивели всіх і перевезли судном на берег. Отаман судна, передаючи їх до невільницького дому, звернув увагу наставника на Тараса: це, мовляв, один з тих, що певно прийме турецьку віру, його тільки підвести б до мулли, а наука не буде важка, бо він добре балакає по-татарськи.

Начальник невільницького дому був потурнаком. Почувши таке, він не сказав нічого, та коли отаман судна відійшов, приступив до Тараса і сказав по-українськи:

— Поки підеш до мулли і вчитимешся турецької віри, я тебе дам на галеру, закоштуєш саламахи і таволги, а тоді й наука піде краще.

Той потурнак страшно не любив всіх перевертнів, хоч сам такий був. Вони нагадували йому важкий гріх, який не давав йому спокою. То й на Тараса дивився вовком, думаючи, що він справді хоче потурчитися.

Невільників помістили в якійсь старій грецькій будівлі, наполовину розваленій, вогкій і непривітній. То, очевидно, був колись у старовині магазин. Ця домівка була

гірша за ту, що в Козлові. Не було тут вікон, лиш невеличкі прорізи для продуву, високо під самою стелею. Поміст був нечистий, брудний, застелений перегнилою соломою. Не було тут ні продуву повітря, ні соняшного проміння, а від гнилі виходив такий смердючий задух, що, хто туди вперше ввійшов, закашлювався.

Що ж діялося бідному Тарасові, що до тепер жив на свіжому повітрі?

Та тут не було порожньо. Застали багато невільників, які тут сиділи вже від довшого часу.

— Краще нам було на судні, краще буде на галері, — сказав запорожець, кашляючи, що аж очі зайшли сльозами — як у цій клятій ямі. Ми тут подушимось.

Як дозорці позамикали двері, стало дуже темно, один одного не бачив. Невільники лягали один біля одного на брудний поміст. Чути було важке дихання і стогони. Невільники, кожний своєю мовою, взивали помочі в Бога. Тарас з товаришем теж поклалися в це болото. Та як у цій норі стихилося, зараз почало вилазити всяке плюгавство та лазити по людях. Різні кузки, особливо блощиці, лазили людям по обличчі, влазили за сорочку та дуже кусали. Потім вилазили зі своїх нір щурі і розпочали перегони. Вони ні раз не лякалися людей, бігали по них, а то й кусали. Треба було безупинно рухатися і обганятися. А сон дуже на всіх налягав. Тоді Тарас сказав до товариша:

— Ти спи, а я себе й тебе обганятиму, потім я трохи подрімаюся, а ти мене обганятимеш.

Та це багато не допомогло, бо як його від кузок обігнати? Їм дивно стало, що інші невільники хропли на всі голоси.

— „Хіба ж їх та погана тварюка не чіпається? Ні, вони вже до цього звикли, то й нам так буде”.

Так думав собі Тарас. Та запорожець, який мав тепер спати, таки не міг заснути. Він сказав до Тараса:

— Слухай, брате, то не галера, а саме пекло краще від цієї нори. Я не видержу. Та я сам не можу на себе рук накласти, зроби ти мені цю ласку. Ось у мене в жупані зашитий ніж, невеликий він, та вистане, щоб ним проколоти серце. Я помолюся, а ти візьми та штовхни мене в моє бідне серце, хай не мучуся... Відтак вклади мені в руку, і вони, кляті, подумують, що я сам себе зарізав. Цим зробиш дені велику ласку, і я на тому світі Господа за тебе буду молити. Повір мені, що це не гріх... Ти ж виправиш мене на кращий світ з пекла.

Він почав плакати.

— Коли тобі Бог допоможе, — казав він далі, — видістатися на нашу Україну, то перекажи до моєї неньки, бо батька в мене вже немає. Вона вдовою живе в Черкасах, Одарка Чіпчиха зветься, перекажи їй моє привітання. Скажи, що я, вмираючи, про неї думав...

— Бог з тобою, брате, — відповів Тарас. — Я не дозволю тобі таке думати. Хочеш зробити з мене Каїна? Я християнської крові не проливав ніколи і не буду, а тим більше не вб'ю того, кого вважаю за брата... Не гніви Бога, заспокійся. Дивись, як інші до цієї біди позивали, звикнемо і ми згодом, а, може, Бог дасть, що не довго нам мучитися. Може, вже завтра завезуть нас на яку галеру, і ми вийдемо звідсіля. Ти подумай, що інші не раз більше терпіли, як ми тепер, у гіршому були, і Бог їх визволив. У тебе є ненька. Вона за тобою певно Бога благає, материна молитва з дна моря визволяє, не то що...

Від тієї щирої мови Бідолаха заснув, та Тарас не спав вже до ранку. А потім уже й не можна було спати, бо зчинився великий рух. Відімкнули двері, ввійшли дозорці й почали нагаями заганяти невільників, хто не поспішився сам встати. Принесли і почали паювати між невільників якусь погану вонючу юшку, та давати по шматкові чорного хліба. Кожний старався не думати про те, що їсть, бо кожний був голодний.

Пережили так два важкі тижні.

Третього тижня прийшов старий дозорець і став розділювати невільників на гуртки. Їх виводили зараз і саджали на галери. Тарас молив Бога, щоб його не розділили з його новим побратимом, і воно так і сталося: їх взяли в одну партію і пігнали на одно судно.

— Живих у могилу кладуть, — сказав Петро.

— Дасть Бог, що з цієї домовини воскреснемо, — відповів Тарас.

Х.

Максим-татарин і Корній Клин, переодягнені за купців, помандрували до Черкас. Забрали з собою всі гроші, які знайшлися в громадській скарбниці. Черкаський староста, коли довідався, що Тараса полонили, дуже його жалував. Видав їм зараз письмо з печатками, і вони, не гаючи, поїхали в Крим. Хоч багато вже часу від того минуло, як Тарас пропав, та вони не тратили надії, що його від-

найдуть і викуплять. Поспішали, наче земля під ними горіла, хіба на нічлігах спинилися. Стрічні татари довідавшись, по що вони їдуть, не спиняли їх, бо такий був тут звичай. Наші подорожні зустріли подорозі посольство з Польщі, що також їхало з окупом у Крим. Тепер їхали разом, бо поляків було більше. З Перекопу поляки поїхали далі, а наші тут зупинилися. Звідсіля хотів татарин почати пошукування.

Та зараз у Перекопі довідалися, на великий смуток, що Тараса повезли далі до Козлова, та що його призначив перекопський мурза на султанські галери. Поїхали далі туди ж, та знову приїхали запізно. До купця Мустафи боявся татарин іти, щоб його не видав. Тут і слід губився, бо невільників розвозили по берегах Азії. Аж Максим віднайшов судно отамана, що перевозив Тараса в Царгород.

— Що нам тепер робити? — спитав Корній.

— Важко буде його знайти, — помітив Максим-татарин. — Скільки то султанських галер по морях вештається... Бог мені свідок, що я за Тарасом пішов би на край світу, та хай мені хто скаже, де саме той край світу, як судна пороз'їздилися на всі сторони.

Вони дуже зажурилися, та й таки вирішили поплисти в Царгород. Ходили щодня розпитувати до пристані, чи не їде в той бік який корабель, аж нарешті знайшли генуезьке судно, яке туди плило. А що зробити з козаками, які їх супроводжали? Вони були їм тепер непотрібні, та все ж не можна було несвідомих людей залишати в чужому краю на поталу долі: денебудь можуть їх схопити та в неволю запровадити. Тому забрали їх теж з собою, коні продавши татарам. У Царгороді розпитували в невільничому домі. Той сам потурнак, що виправив Тараса на галеру, запросив їх у свою домівку і тут розказав їм таке:

— Того козака, що про нього ви питаєте, я чимдуж виправив на галеру, бо отаман судна, що його сюди привіз, звернув мені увагу, що він хоче перейти на бусурменську віру, та радив повести його до мулли на науку. Я цього дуже боявся. Козак гарний на виду, здоровий, кучерявий. Я боявся, щоб людина собі душі не запропастила, так, як я окаянный. Я тепер терплю страшні муки, а терпіння на галері, це ніщо в порівнянні з ними. Я їх переходжу і вдень і вночі, і ніколи немає мені спокою. Я знав, що коли б його поставили перед муллою і коли б він перевернувся в турка, то зайшов би високо в ласці падишаха, а опісля, потурчившись, був би або так само, як я мучився, або став би

яничаром і помстував би над бранцями. Тому то я поклав собі кожного християнина, що склонюється до турецької віри, не допустити до того. Я готовий такого вбити, бо це краще буде для нього, як утратити та погубити душу.

— А я тобі кажу, — сказав Корній, — що це були лише якісь хитрощі. Тарас ніколи своєї віри не покине, а коли так перед тим отаманом говорив, то мав щось інше на умі. Може, він хотів проволікти справу, сподіваючися, що ми привеземо за нього окуп від громади. Ось ми приїхали з окупом, та приїхали запізно, і тепер його певно не знайдемо...

— Коли б я був це знав, я був би його певно затримав. Та коли ви з окупом приїхали, то воно ще не пропало. Ваш козак — султанський невільник. Вам треба піти до уряду і скласти за нього окуп. Якщо він не шляхтич і небагатий, а простий чоловік, то багато за нього не заправлять. Завтра я покажу вам, куди йти, навіть вам перекладача дам. Я пам'ятаю, на яким судні Тарас поїхав, то не важко буде його віднайти, бо воно все ж колись сюди повернеться. Вам треба залишатися до того часу, а це довго не потриває.

— Як так, — сказав татарин, — то пощо нам зараз окуп складати? Складемо аж тоді, як Тарас вернеться. Бо коли б він пропав, то турки не віддадуть нам того, що взяли.

— Певно, що ні. Ти добре обдумав. Ви залишіться в моїй домівці. У мене є зайва кімната, яку я відпускаю приїжджим купцям, то можу і вам її відступити. Як у вас є папери, то можете собі вільно в Царгороді побувати, лиш увечорі не радив би я вам вулицями ходити, щоб вас не ограбили, а то й не вбили.

Тарасівці заквартирувалися в потурнака і чекали повороту галери.

Пересиділи тут три місяці. Вже й осінь настала, і зима була за плечима. З усіх усюдів верталися турецькі судна до царгородської пристані, а того одного не було. Нарешті одного дня прийшов потурнак додому і заявив тарасівцям погану відомість, що галера, що на ній поїхав Тарас, пропала без вісти: ніхто не знав сказати, чи вона потонула, чи який інший припадок притрапився, але її вже певно немає, не вернулася з неї ні одна людина.

Тарасівці дуже цим зажурилися. Значить, Тарас пропав навіки. Стільки вони натрудилися, стільки витратили грошей, і тепер доводиться вертатися ні з чим... Розплати-

лися з господарем, і він їм порадив, щоб не верталися морем, лише сушею через Болгарію, Волощину та Яси, звідтіля на Львів, відтіля на Київ, і знову на Канів і Черкаси. Ця дорога дальша, але безпечніша, бо туди йдуть купці. Він поміг їм ще розпитати купецьку валку, що йшла з Царгороду на Львів, і вони до неї пристали. Такі валки їздили під охороною озброєних людей, яким купці платили.

*

Тимчасом у Тарасівці життя йшло своїм ладом. Вибраний отаманом на місце Тараса Трохим притримувався того самого порядку, що був уже заведений Тарасом.

Тарасова дружина Маруся заходилася коло господарства. Вона не могла одної хвилини Тараса забути. Скрізь бачила його в своїй уяві, бачила його образ, як він востане виїздив за ворота, і все мала надію, що він іще вернеться. Стара мати дуже постарілася, пригорбилася. Вона теж не тратила надії та ще й потішала невістку тим, що її щира молитва його визволить, і вона сама не ляже в могилу, поки його не побачить!

Тарасівцям шкода було отамана. Як воно сталося, що нікого ще не взяли татари в полон, а його першого? Тарасівчани покладали великі надії на своїх послів. Обидва вони меткі люди і певно його шукають та викуплять.

Ждали і діждалися. Вже була зима. Впали перші сніги, як послали по довгій дорозі добилися до Тарасівки. Вернулися ні з чим. Тарас пропав ураз з галерою, а коли галера затонула, то з нею пропали і ті невільники, що були на ній приковані до лави веслярів.

Один Корній не тратив ще надії і роз'яснював громаді так:

— Не журіться ще, люди добрі, бо я вам кажу, що ще може бути й таке: та галера могла загнатися десь у тісний кут, її напали запорожці, розбили і невільників визволили. Коли б вона справді потонула, то бодай один вирятувався б і добився б до якоїсь пристані. А коли не вийшов ніхто цілий, то галеру взяли козаки, а вони не щадять нікого.

Так він потішав і сім'ю Тарасову.

Але громада в це не вірила. Відслужила за Тараса панахиду і поставила на сільському кладовищі високого хреста.

А в Тарасовій хаті великий смуток панував. І Гривко відчував брак свого пана — дуже посумнів. Від часу, як Тараса схопили, він бігав у степ, ставав на тому місці, і жалібно вив. Потім прибігав до хати і цілий день нікуди не

виходив за ворота. Особливо прив'язався до малого Трохимка, скрізь за ним ходив, наче вважав себе опікуном дитини.

Прийшли м'ясниці, і Марусі прираджували люди, щоб виходила заміж, бо вона вже певно вдова, самій газдувати ніяково. Навіть сватів почали посилати. Та вона все однаково відмовлялася:

— Не зроблю я цього. Я ще не вдова! Як воно — вийшла заміж, а тут Тарас повернувся! Тоді хоч камінь до шиї та й у воду.

— Даремна твоя надія, Марусе, — умовляв її старий батько, — даремно його вижидаєш; з морського дна ніхто не вертається.

— Що ж робити. Я одному Тарасові присягала і йому залишуся вірною до смерти.

Вона зараз попадала в плач, брала дитину на руки і промовляла до неї крізь сльози:

— Пам'ятай, сину, за свого батька помститися на поганцях.

XI.

Тарас, сідаючи на галеру, придивився до неї добре. То було більше воєнне судно на двадцять весел з кожного боку, з двома гарматами на помості і більшою чотою озброєних яничар. Отаманом судна був молодий стрункий і гарний турок з чорною, як смола, бородою, в яничарському мундурі офіцера. Він передусім придивлявся до невільників-веслярів, яких йому тількищо привели. Особливо зупинив свій зір на Тарасові. Тарас подивився й собі на нього — їх очі стрінулися. Дивилися так довго один на одного. Турок пізнав зараз, які в Тараса очі, і, очевидно, хотів переконатися, чий зір сильніший. Але Тарас ні оком не моргнув. Турок теж. Потім турок усміхнувся під вусом, подумав собі: „знайшов свій свого”. Тарасові за той час теж виросла чимала чорна борода. Обидва були одного росту і, здається, одних років.

— Хто ти? — спитав турок по-турецьки.

Тарас уже дещо розумів і відповів по-татарськи. Отаман знав цю мову.

— Я чабан від коней, у степу коні пас, з татарами стрічався, а вони мене зрадою піймали.

Турок голосно засміявся.

— Ти мене не здуриш, ти не чабан, а козак, і то не

абиякий. Краще скажи правду, чи на морі тебе піймали, чи в степу?

Тарас дуже збентежився і засоромився, що його на брехні впіймали. Він думав, що чабанові легша буде неволя, ніж козакові.

— Ти вгадав, пане отамане, я козак, але не в поході мене татари впіймали, а зрадою.

— Мене це дуже дивує. По тобі бачу, що ти відважний, лицар, а дав себе таким татарським голодранцям у полон узяти...

— Я отаман війська з уходницької оселі Тарасівки. Частенько ми відбивали нашу оселю від татарських набігів і тому були обережні. Я вибрався в степ на стежу і мене татарські розбишаки зненацька на аркан упіймали.

— Мені тебе шкода — сказав турок...

— Пане отамане! Коли тобі мене шкода, то накажи зняти з мене кайдани. Ти, бачу, лицар, знаєш, як важко людині, навиклій до волі, в кайданах ходити. Я ж не втечу...

— Цього я зробити не можу, в нас такий звичай, що невільників без кайдан не можна.

— Так доведеться мені в кайданах зігнати там під помостом... — сказав сумно Тарас.

— Чого зігнати? Хіба ти знаєш, який на ґалері порядок?

— Надивився, як сюди мене везли, доволі, яке життя ґалерних веслярів-невільників.

— У мене буде трохи не так.

Він пішов далі. По перегляді всіх, отаман наказав відвести всіх під поміст, тут поздіймали з них ланцюги, але прикували іншими до веслярської лави.

Зараз прийшли наставники і показали, як веслувати. Тарас сидів за плечима Петра, обидва могли один із одним перекинутися словом одним-другим.

Веслування відбувалося так: в одну хвилину підносили всі весла над воду. Потім кожний перегинався вперед, запускав весло в воду і притягав з усієї сили до себе. У тому місці стояли підпори помосту. Між ними і лавами, на яких сиділи веслярі, був перехід для дозорців. Вони походили мовчки з дротяними нагайками і зорили за тим, щоб хто не відстав — такому зараз діставалося по плечах, аж кров виступала. Це все раз бачив Тарас і берігся, щоб і йому таке не дісталось.

Галери виїхали на море. Тарас помітив, що частина приведених невільників залишилась на помості.

— Видно, тут не такий порядок, — шепнув до Петра, — як там ми бачили. Може, тут буде нам легше.

І повітря не було тут таке задушне, як там, помітна була харність. Веслували так три години. Тоді на помості застукали до дошки, і дозорці дали знак, щоб веслярі рух весел припинили. Дозорці відімкнули колодки і вивели невільників на поміст. На їх місце завели інших. Та Тарас не мало здивувався, що ті їх товариші прийшли повмивані і одягнені в чисту білизну. У нього аж душа зраділа. Відколи його татари піймали, він не мав нагоди обмити обличчя, одежа на ньому пірвалася, сорочку аж розносили воші.

Їх завели на зад корабля і казали пороздягатися. Над ними стояли яничари з рушницями, аж страшно було глянути. Показали їм залізну клітку, пришилену до судна, казали туди влазити — скупатися та вимитися. Боже! Яка розкіш, коли людина почує покусане до крові знеможене тіло у свіжій купелі!..

Тарас бачив, як поприносили чисту білизну і одежу, а їх лахміття забирали і кидали в море. Він нагадав собі, що в жупані мав заховані червінці, які дістав на чорну годину від Мустафи — вони пішли з жупаном на дно моря.

Тарас сказав це зараз Петрові.

— Чорт бери гроші! Що за них купиш? Це пусте. Та важне те, що не буде нам звідсіля виходу...

— Не тратьмо надії... Ти не дивуйся, що я так мало говорю з тобою. Я багато думаю, моя голова більше працює, ніж мої руки.

— Догадуюся, що ти задумуєш, та, либонь, нічого з цього не вийде. Дивись, скільки тут яничарів...

Коли переодяглися, до них зблизився отаман судна:

— А що? Бачиш, що в мене на галері не так, як на інших... Зате в мене веслярі два рази так гребуть, як там. Добрий господар дає волам добре їсти, щоб краще робили. У мене невільники не вмирають з втоми. Зате я пливу вдень і вніч, і не спочиваю, а люди таки спочнуть. За шість годин підете ви на зміну, тепер можете спочивати...

Такий порядок давав Тарасові надію на визволення. Вони ходили тепер без кайдан, але за ними зорили яничари з налаштованими рушницями. Здається, що в дану мить викололи б їх та вистріляли доноги...

Невільники полягали на поміст і таки зараз позасипляли...

Їх побудили дозорці і повели під поміст на зміну. При вході стояв отаман, узявшись під боки, і підсміхався. Невільники почували себе добре, гребли завзято. Виявилось опісля, що і харч давали кращий, його можна було без обридження їсти.

— Ми тут нічого не зробимо, — шептав Тарасові Петро. — Цей отаман добре знає людську душу, знає, з чим до неї підійти, нікому не схочеться міняти того, що має, на гірше...

— А я волів би, щоб нас били і мучили. Та я не трачу надії, що обміркую спосіб, тільки що ще не прийшла пора.

На ніч замикали змінених невільників у окрему кімнату на судні за решіткою і ставляли біля неї сторожних яничарів.

Це судно плило попід південний берег Чорного моря і заїздило до турецьких портових городів. Так заїхали до Синопу. Тут захотілося паші переглянути судно. Це був старший сердитий турок, що не любив і глянути на християн. Дуже їх не любив. Отаман судна був певен, що паша похвалить ті його порядки, які він позаводив. Він проводив усюди старшину та пояснював.

— Я з тебе не вдоволений, отамане, — сказав грізно. — Ти поводишся з тими псами так, наче б вони були справжніми муслемами. Так не може бути. Вони мусять знати, що вони не прийшли сюди гараздувати, а здихати на тім судні, до якого вони приковані. Ти не годишся на отамана. Тут буде хто інший, а ти підеш під його руку.

Отаман дуже збентежився і сказав:

— Мої морські записки виказують, що я з тими людьми пливу швидше, як інші, і це я приписую тому, що з ними по-людяному поводжуся, не виснажую їх сил.

— Мовчи! Хто тобі казав не виснажувати? Поздыхають ті, то висока Порта дасть тобі інших. Того стерва в нас доволі.

Не було чого більше говорити. Незабаром прийшов на судно інший отаман, злючий. мов собака. Він прикликав дозорців і наказав їм до кожного весла прикувати по двох гребців, лише раз у тижні розкувати, поки не пороблять порядків на судні. Наказав їм теж поводитися суворо, нікому не пропускати, і бити, хоч би невільник мав і здохнути...

Попередній отаман, лицарський Алі Белі-бег зійшов на підвладного тому злочому безсердечному туркові.

Розпочалася зараз переміна на цілому судні. Брали невільників по парі, приковували колодками до лави. На щастя, Тараса прикували з Петром. Галера відбила на море.

Веслували до самого вечора. Тепер дозорці увихалися з нагаями та прутами таволги, били по спині, кого попало. Вполудне припинили веслування, дали невільникам якоїсь поганої юшки похлептати і по шматкові чорного хліба і — зараз знову до весла. Веслували так до вечора, і тоді судно спинилося. Закинули якір. Утомлені веслярі засипляли, сидячи. Один на одного спирався на плече. Та це не був супочинок, це була важка мука, бо в тому місці не було чим дихати. Тоді дозорці йшли спати до своїх кают, а залишався лише один на сторожі. Так само спали і яничари, поставивши сторожу.

— Це вода на наш млин — шепнув Тарас Петрові у вухо. — Так я люблю, бо невільникам незадовго урветься терпець...

— Та той млин нас потрощить, — відповів Петро, — поки ще до чого прийде, то ми околіємо.. Я маю до тебе, Тарасе, жаль, що ти там у Царгороді не послухав моєї просьби, і не заколов мене. Я всього цього не видержу. Здавалося нам, що буде краще, а воно показується, що на цьому світі нам краще не буде.

— Терпи, брате, кажу тобі, що цього вже не довго. Або погинемо всі під ятаганами яничарів, або визволимося.

Та не лише один Петро попадав у одчай, таких було більше.

Тепер невільникам навіть не вільно було балакати між собою, хто заговорив, діставав зараз від дозорця по спині. У тому клятому місці не чути було нічого, лише важке дихання спітнілих людей, що веслували, тут було так гаряче, що всю воду з людини висмоктувало.

А вночі чути ще важкі стогони. Дехто спросоння закличе Бога своєю мовою, і знову важкий віддих і хрюпіння людей.

А коли море розгуляється, коли хвилі кидають галерою то вгору, то вниз, то всім здається, що наспіла остання година, кожен молиться, готується на неминучу смерть. Бо як же рятуватися, коли нога прикована до лави...

Лише раз у тиждень розковують невільників, виганя-

ють на поміст, кажуть прочищувати те, що за весь тиждень назбиралося плюгавства.

На палубі стоять озброєні яничари, зорять за кожним рухом невільників. Держать рушниці готові до стрілу.

На даний знак ідуть усі вниз, і їх знову приковують на давнє місце. Тарас мав нагоду ще раніше придивитися добре до судна, пізнати всі переходи, пізнати силу яничар, їх приміщення.

Плили так довгенько, що вже лік забули, скільки минуло неділь. Тепер було море щораз спокійніше. З того Петро висновував, що вже зайшла осінь. Вже й день став коротший.

За той час кілька невільників не видержало. Нестало сили веслувати, не помагало биття. Їх дозорці розкували і винесли нагору. Всі знали, що з ними роблять, і молилися за їх душу.

— Нам треба поспішати, — сказав Тарас, — пски зима настане. Тоді заїдемо в яку пристань, може, й море замерзне, і знову треба буде ждати весни.

Одної темної ночі по тижневім чищенні сказав Тарас до Петра:

— Будь готовий! Я вже розкований, незабаром і тебе й інших порозковую...

— А невільники про це знають?

— Мовчи! Дізнаються, як прийде час. Годі ж нам скликати раду...

Надійшов дозорець і бачив, як Тарас, спершися на спину Петра, хropів. Пішов далі. Тарас потихенько встав і, мов кіт за мишею, пішов услід за дозорцем, ховаючися поза підпори. Нараз скочив на нього ззаду, схопив його обіруч за шию та так здушив, що відразу проломив гортанку. Дозорець навіть не застогнав і повалився на долівку. Тарас умить вихопив йому ключі зза пояса і передав Петрові. Тепер почав швидко роздягати дозорця і передягати в його одержу. Він погасив світло.

Тимчасом Петро ходив від одного до другого і розковував колодки. Коли всі вже були свободні, Тарас зашепотів у вухо найближчому:

— Передавай далі: ходіть зо мною на поміст!

Гасло пішло далі. Хто його не зрозумів, той догадався. Кожний тямив, що тепер настала вирішна хвилина, або визволитися, або пропасти.

Тарас, переодягнений за дозорця, з гострим ятаганом у руці, вийшов на поміст. Тут стояв сторожний яничар

і пропустив його. Тарас, переходячи, різнув його ятаганом по горлі, що і стогону не видав, лише захарчав і повалився на поміст. Тарас передав ганджара Петрові, а сам хопив мушкет турка.

Наче мерці з могили, виходили невільники на поміст, виходили, тихо ступаючи. І дозорці і яничари спали на помості. Тарас, мов той янгол-месник, стояв на помості в турецькій чалмі з мушкетом у руці. На щоглах блимали світла, довкруги — безкрає спокійне море. Тарас розділив невільників надбос, вказав рукою на яничар і дозорців та шепнув:

— Душити руками і брати зброю!

Невільники кинулися на них, мов шуліки. Душили одного по одному і захоплювали зброю. Все це були воєнні люди, знали з нею заходитися: різали ятаганом, рубали шаблями, били прикладами мушкетів. Ні один живий не залишився.

Отаман судна, почувши крики й метушню, вийшов на поміст зі своєї каюти, побачив при світлі розкованих невільників, пізнав відразу своє становище і зараз завернувся назад та заставив двері, чим попало. Тепер почувся Тарасів наказ:

— Побитих не кидати до моря! Нам їх одежі буде треба. Тепер добувайте пана-отамана. Лише не руште мені давнього отамана! Він варта того, щоб його пощадити.

Підважили двері до каюти отамана. Він сховався під постелю і тремтів усім тілом. Його витягли на поміст.

В тій хвилині вийшов зі своєї каюти давній отаман, підійшов до Тараса, передав йому свою шаблю і ятаган.

— Тепер я твій невільник, — сказав. — Добре ви справилися. Пізнати птицю по пір'ю...

— Ти не наш невільник, ти наш друг, — сказав Тарас. — Задерж собі шаблю, бо ти будеш нами командувати відтепер, але так, як ми схочемо.

Спитали про нового отамана, що лежав на помості:

— Що з ним робити?

— Повісити на щоглі! — сказав Тарас. — Не мав він над нами милосердя, так і його нічого жаліти.

Турок просився, та це нічого не допомогло. Невільники виконали наказ залюбки.

— Коли я маю отаманувати, — обізвався молодий турок, — то ось що: передусім пороздягайте побитих яничар і попереодягайтеся в їх одежу. Коли б нас так тепер стрінула яка турецька галера, то треба б конче битися, а це не

було б легко, бо моя галера дуже важка. Я везу муніцію до Очакова.

— А скажи, будь ласка, чого на цім судні так мало яничарів, коли невільників було аж вісімдесят? — спитав Тарас.

— Це не було мало. Вони добре озброєні, і я добре пильнувався.

— Я вважаю це за дівтацтво, — сказав Тарас, — ми могли вас побороти кожної хвилини, коли нас обмінювали..

— Ніколи! Вдень ви нам нічого б не зробили, бо яничари були б вас викололи, мов кабанів. Ти не знаєш взяття яничарів. Я признаю тобі, що ти меткий, та скажи мені, яким побитом ти розкувався з кайданів?

— Як я лише сів на своє місце і ждав ключника, заклавав непомітно в колодку невеличку тріску. Вона не дала замкові заскочити, а дурний ключник цього не помітив. Врешті такому череваневі не хотілося надто згинатися. Я все обміркував добре. Як лише він відійшов, я попробував і, на свою радість, помітив, що замок не заходить. Мені не важко було підійти за дозорцем по-котячому і роздавити йому хавку.

— Якби я знав, що між вами, козаками, мені можна б залишитися, я б не вертався до Туреччини. Мені надоїла вже така служба. Їздити на судні з кута в кут, це не лицарська, а купецька справа. Якби я вернувся, мені нічого б не сталося, бо мені той дурний паша відібрав отаманування над судом, і я за нього не відповідаю. Але я не хочу вертатися, щоб мною дурні паші помітували, мов помелом, і віддавали мене під руку таким цапам, як той останній.

— Не турбуйся, отамане, — сказав Петро. — У нас, на Січі, приймають усіх, не питаючи, звідкіля він. Але треба визнати Христа, пристати до нашої віри...

Все це Тарас переповів туркові по-татарськи.

— Про це опісля говоритимемо, тепер річ у тому, щоб перехитритися попри Очаків до Дніпрового лиману. Якби ми зрадилися перед якимнебудь турецьким судом, то ми всі пропали.

— Це вже твоя справа, — сказав Тарас. — Тому ми тобі і віддаємо отаманування над судом. В лимані нічого нам зупинятися, попливемо далі аж до Січі.

Турок похитав головою.

— Це судно вашого лиману не перепливе. Нас іще чимала робота жде, поки туди доберемося. Я вас проведу попід Очаків, з цим ви не дали б собі ради без мене. Я вам

охоче послужу, я вас люблю за ваше лицарство. На таке, як ви зробили, хто будь не зважився б!

— Скидайте трупів у воду, — наказував Тарас.

— Так не можна. За кілька днів труп випливе наверх. Стріне його який турецький байдак і зараз догадається, в чому справа. Піде за нами погоня. Тут добре треба позамітати всі сліди. На цій галері багато залізних куль веземо. Кожному трупові, або і двом відразу, поприв'язувати залізні кулі до ніг, такий напевно піде на дно...

На споді судна було багато куль і бочок з порохом.

— Привеземо запорожцям гостинця, — сказав Тарас до Петра.

— Якщо не зустрінемо яких козацьких суден у лимані, то не довеземо, те саме і турок говорив, хто-зна, чи і самі доїдемо, і чи не треба буде денебудь над берегом перезимувати. Вже пізна осінь, козаки-рибалки вертаються з риболовлі, бо вода замерзає. Та коли б так чим швидше до лиману доплисти...

— Каже турок, що нас безпечно перевезе, — каже Тарас.

— Я не конче йому вірю. Все ж це чужа, бусурменська віра.

— Я його буду пильнувати, — відповів Тарас. — Зрадить, то і сам пропаде.

За хвилину галера плила спокійно морем. Половина гребців пішла до весел. Не треба їх було тепер підганяти, бо кожному було пильно. Турецький отаман показував напрям на Таганріг.

— Ти розмовишся з Очаковом, щоб нас перепустили. Тільки ж гляди, не зрадь нас, бо ми помстилися б люто.

Турок усміхнувся.

— Я не дивуюся, що ти мені не довіряєш, я б тобі взяв це за зле, вважав би тебе за дитину, як би ти робив інакше. Ти стій ось тут біля мене з ганджаром і дивися на кожний мій рух. Тільки не гарячися, щоб зопалу не зняв мені голови.

Судно плило стрілою. Гребці змінювалися що три години. Поживи було подостатком: вудженої баранини, сухарів, води. Плили вдень і вночі.

Нарешті одного ранку забовдурів перед ними з імлі Очаків. Турок став під головною щоглою, біля нього стояв Тарас з турецьким ятаганом. На щоглі маяла турецька корогва з півмісяцем. На помості стояли переодягнені яничари. До галери підплило турецьке судно. Тарас мав при

собі для безпеки одного бранця, що знав турецьку мову, щоб добре слухав, що турок говоритиме. Але він балакав мало. Сказав, що йому пильно плисти до одного з городів над лиманом, і його пропустили.

Як уже галера минула Очаків, між бранцями запанувала велика радість. Опинилися поза небезпекою. Тепер бралися взаємно в обійми і цілувалися. Однака недоля з'єднала їх, побратала. Потім стали всі навколішки на помості і дякували Богові, кожний своєю мовою, за чудесне вивільнення.

Тарас стиснув руку туркові. Його прийняли бранці веселими окликами, а далі взяли на руки, підняли вгору і обносили по помості. А тимчасом Петро Бідолаха виняв вузлик з малиновим прапором, поліз на щоглу, скинув корогву з півмісяцем, — і малиновий прапор замаяв на турецькій галері. Всі не могли з дива вийти, як він цю дорогоцінну кожному українцеві річ міг так добре заховати, щоб ніхто її не помітив.

— Як нас привели не це судно, — пояснював Петро, — то я вузлик з прапором заховав під лавкою в щілині помоста, і він там виховався. Коли турки нашу одержу вкидали у воду, коли Тарасові гроші пішли на дно моря, то я сміявся в кулак, радіючи, що я цим разом не розлучився з моїм скарбом, який я виніс цілий із стрічі з татарами.

— Слава козацькій Січі, слава славному низовому товариству! — кричали бранці. — Хай живе наш отаман Тарас, слава йому!..

Радісним вигукам не було кінця. Ніхто й не думав про те, що може статися, яка доля їх чекає.

— Ви лицарі, — гукнув турок, — з вами жити і вмирати, я ваш...

Вони обнялися з Тарасом.

— Я не можу, — сказав турок, — так довше жити, як тепер, дивитися на людські муки, на тих людей, що, обороняючи свою батьківщину перед тими татарськими голодранцями, попали в неволю. Ти знаєш, що я не був для вас катом, хоч за це мене паша покарав і віддав під руку того череватого йолопа. який тільки розуміється на війсьній справі, що вовк на зорях... Тепер, отамане, треба плисти обережно, бо як запливемо на мілину, то цілу зиму перестоїмо.

Дав знак, щоб галера спинилася. Він узяв у руки

льотку, себто шнурок з олов'яною кулею, і впустив у воду. На шнурку були пов'язані вузли.

— Ще можна плисти, та не знаю, що буде по кількох сажнях далі. Треба добре дорогу значити. Тепер накажи спустити на воду човен, що до боку галери прив'язаний, посади туди людей з веслами, хай вони пливуть перед галерою, і що кілька сажнів мірять глибину лиману. Скажи їм, що коли б вода не доходила до того вузла, то нам уже далі плисти тим місцем не можна.

Тепер посувалися дуже пиняво вперед, бо все треба було спинятися. На ніч запускали якір, щоб вода не понесла їх назад.

Нарешті люди з човна дали знак, що вода замілка. Міряли ще по боках, так само. Треба було стати далеко від берега.

Та поки ще нарадилися, побачили перед собою нову перешкоду. Над ранком повів зимний вітер від сходу; потім настав мороз, зима заповідала своє панування.

— Далі вже і човнами не допливемо. Як тут така стужина, то Дніпро почне незабаром замерзати. Треба нам добитися до берега і тут перезимувати, — сказав Петро.

Усі від тої вістки дуже посумніли, бо кожному бажалося чимдуж дібратися до християнського краю між хрищений народ.

Сказали це туркові, а він сказав:

— Треба дібратися до берега на човнах і там вибрати догідне місце на перезимування. Відтак розберемо частину помосту галери, зладимо з неї дараби і на ній перевеземо щонайцінніше і найпотрібніше на берег. Там поставимо намети і перезимуємо.

— Ти не знаєш, брате, наших степових морозів, — сказав Петро. — У наметах померзнемо всі. Нам треба козацьким побитом викопати землянки, в них перезимуємо безпечно.

Тарас розпитав між бранцями за такими, що вміють сокирами робити. Тарас з турком і кількома людьми поїхав на берег шукати пригідного місця, а тимчасом застукали сокири, почали розбирати поміст галери. З тих бerven і дощок збивали зараз велику дарабу, на неї накладали всяке добро і чекали, коли Тарас вернеться.

Тарас вибрав невисоку горбовину, недалеко берега. і зараз вимірили з турком, де копати землянки так, щоб усі вони і їх добро змістилося.

Ще одну ніч переночували на галері на споді. Вночі

віяв сильний вітер, люди добре померзли, бо кожухів не було.

Вранці відв'язали дарабу і поплили до берега. Тарас поділив людей, одна частина копала землю, друга переїздила дарабою до галери і назад. Галеру розібрали згори на долину і набирали на дарабу. Треба було подбати за паливо. Далеко від того місця побачили лісок і туди потягли з сокирами. Нарубане дерево треба було тягти до обозу, бо іншого способу не було. Праця йшла безупинно. Турок порадив, щоб і окопатися, бо це захистить їх від вітру, а з весною, коли татарські чабани вийдуть у степ з товаром та кіньми, то не без того, щоб їх не зачепили.

Землянки ставали одна попри одну. Та ще й які! Кожна викладена всередині дошками, з дощаною стелею, вкритою грубим шаром землі. У цій стелі поробили прорізи на димарі, котрі можна було наніч приткати шматами. Позабирали з галери двері і повставляли їх тут, у них повставляли корабельні віконця. В окремії землянці поскладали харчі, порох і кулі. Настала зима, потиснули сильні морози. В землянках було тепло, лише надворі годі було стояти, бо ніхто не мав теплої одежі. Оглянувши харчі, переконалися, що їх не вистане на зиму. Треба було за чим іншим розглядатися. Тимто ходили на полювання в степ, стріляли дикі кози і коні, а раз поталанило вбити великого тура. Лише з сухарями треба було поводитися обережно. Лиман замерзав попід берег. Тут прорубали полонку і затягали саки на рибу.

— Не помремо з голоду, — сказав Тарас. — Із шкір убитих кіз, посушених при вогні, вшили кілька кожухів, які мав право надягати той, що ходив на полювання. Воду брали з лиману, а соли була повна бочка на галері. Перед святим Миколою показалися близько вовки, що ходили цілими тічнями. На них полювали бранці залюбки, здирали шкури, кожухів множилося щораз більше. Та вони, сердеги, втратили зовсім лік часу, не знали, коли неділя, коли свято, не знали, коли буде Різдво, коли вже колядувати пора.

Так пережили зиму. За той час турок учився від Тараса української мови і вже міг добре з людьми порозумітися. Цей бусурман пристав усім серцем до козаків, ділив з ними всі невидги і нераз ставав у пригоді своїм великим розумом.

Зараз з першою весною, як уже крига поплила Дніпром у море, бранці взялися за поправу своїх окопів до-

вкрути землянок. Турок передсказував, що татари, як їх помітять, не дадуть їм спокою, а тоді і будова чайок, що ними мали добитися до Січі, піде пиняво. Степовиків-татар тут доволі. Вони живуть оселями під Очаковом, навесну випасають свої стада в степу. Зараз навідалися на човнах до галери. Останки її зимували в лимані. Треба було поспішати перебрати їх сюди, бо Дніпро нанесе багато води з снігів і льоду, а тоді буде трудніше. За човнами поплила й дараба, а на ній сокирники. Поплив туди й турок. Останки галери колихалися на воді. Розібрали її до споду, підняли як'р, прип'яли її до дараби. Веслували щосили, бо вода в лимані справді побільшала і сильніше несла. Решту галери розібрали при березі.

— Не втратили ми ні одного бервена, — сказав турок.

Ще трохи боролася зима з весною, ще деколи і снігом сипнула, бузали приморозки, падав дощ зі снігом, та весна поборола свого ворога. Настали ясні погідні дні. Летіли ключі журавлів, летіли стадами бузьки до своїх гнізд. Сонце пригрівало щораз сильніше, степ ожив, почав зеленіти. Бранці працювали при суднах під рукою турка, який, як добрий моряк, визнавався на будові суден. Петра наставив Тарас обозним, і він тут держав лад і кожному визначував роботу. Теслярі робили коло суден, інші сторожили, інші ходили полювати звіра, а інші ловити рибу. Позбивані чайки поливали гарячою смолою, затикали щілини маза-ним клоччям, пускали на воду. Тут були повбивані на березі кілки, до них прив'язували чайки мотузами.

В той час почали татарські чабани виганяти свої стада в степ на пашу. Вони помітили незвичайну для них річ, і почали під'їздити ближче та пильно придивлятися. Та все ж держалися здалека, а коли Тарас хотів до них підійти та розмовитися, вони чим швидше завертали коней і втікали в степ.

— Вони нас, либонь, не будуть зачіпати, — обізвався Тарас.

— Не можна їм довіряти, — сказав турок, — то дикуни, я в тому певний, що вони роздивляються, якби нас здобути. Це ж чисті розбишаки. Тепер навіть небезпечно посилати людей на лови, їх половлять на аркан.

Думка турка показалася незабаром правдивою.

Одного дня помітив Тарас, що в степу збираються більші татарські купи. Вони роз'їздили в різні сторони, то знову збиралися разом і з усіх боків під'їздили до валів. Тарас хотів до них піти. Сподівався, що вони за гроші або

шляхом обміну постачати їм будуть поживи, продадуть м'яса, але турок не пустив його.

— Дивуюся тобі, Тарасе, що ти такий легковірний. Хіба тебе ще не навчило, на яке ті голодранці можуть зважитися? І треба тобі знати, що це не кримці, а ногайці, найбільші розбишаки з усіх. Я тебе не пущу, та ще й людям скажу, щоб тебе не пустили.

— Я хочу дізнатися, чого їм треба?

— Та це ж шпиги. Закладуся, що вони за день-два оточать нас і почнуть добувати. Та хай би вже почали, мої гармати вже готові.

Справді турок поставив гармати на валі і налаштував їх кулями.

Ці татарські рухи непокоїли бранців, перепиняли їм роботу. Треба було за кожним зближенням кидати роботу, хапати за зброю. А їм так пильно було приладити чайки і поплисти горі Дніпром до Запорозької Січі. Деякі підказували думку, щоб покинути все, що тут було, сісти на ті чайки, що вже були готові, і поплисти. Але Тарас і говорити собі за таке не дав: він мусить усе забрати і повезти запорожцям гостинця, здобутого на турках.

— Знай, Тарасе, що якби ці собаки нас добули, то ви всі підете в сирівці, а мене, за те, що я, муслем, пристав до вас, зарубають на місці.

— Чого ж мали б нас добути? На нашу Тарасівку не такі ватаги кримців наступали, та нічого нам не зробили!

— Бо Тарасівка не була, певне, таким курячим гніздом, як ця наша фортеця.

— Я не того боюся, а того, щоб нашим людям не навкучилося, вони перестануть нас слухати і, взявши готові чайки, попливуть уночі, а нас залишать на поталу долі. То різноманітний народ і непевний. Я їм не довіряю. Нас, українців, тут небагато, решта, хто вони.

А степовики щоднини під'їздили під вал на віддаль мушкетного стрілу. Тарас став на найвищу землянку, приклав кулак до губи і заговорив:

— Чого ви, люди, хочете від нас?

— Постривай, Тарасе, — гукнув турок, — у мене є до того інший інструмент.

Він пішов до землянки, де були поскладані корабельні причандали, і виніс довгу трубу, на однім кінці грубшу, і передав Тарасові. Це була корабельна труба, якою на морі кораблі між собою розмовляють.

Тарас заговорив тепер голосніше, і татари почули. За-

раз один татарин під'їхав ближче валів і гукнув через кулак:

— Віддайте нам, що маєте, і йдіть собі геть звідсіля!

— Прийдіть та візьміть собі самі, коли можете! — відгукнув їм Тарас.

Татари від'їхали і того дня вже не показувалися.

Але треба було потім подвоїти чуйність, бо турок запевняв, що вони певно прийдуть.

І справді, на другий день уранці побачили з обозу великі хмари татар. Вони з'їздилися з усіх сторін, уставилися півмісяцем, і почали наближатися. В обозі всі покинули роботу і стали на валах. Було тридцять мушкетників. Решта ставала з шаблями, бердишами, а то і дрючками. Татари почали під'їздити, далі заревли боевим окликом: „Аллах, Аллах!” і пустилися вскоки. Заревіли гармати, і дві великі залізні кулі впали в юрбу татар, що наступали. Юрба замішалася, повстали широкі борозни, та вони вмить злилися знову, татари гнали вперед. І поки знову налаштовано гармати, татари зблизилися на віддаль мушкетного стрілу. Пішли в рух мушкети, та їх було небагато і вони не могли спинити наступу. Гармати почали стріляти дробом. Татари знову змішалися, та не спинилися. Вони познімали з плечей луки і сипнули на обложених цілу хмару стріл. Стріли падали на вали та в середину табору. Татари спинилися над самим ровом. Дехто перескочив рів і дерся на вал. Того спихали бердишами та дрючками в рів. Турок кермував гарматою дуже зручно, стріляв в найгустішу купу. Татари почали злазити з коней, скакали в рів і дерлися на вал, на котрому не було частоколу. Бранці, бачучи свою загибель, боронилися мов леви. Били, рубали сокирами та шаблями. Тарас літав з окривавленою шаблею з одного місця в друге, де була найбільша потреба, де був найбільший наступ. Настала така страшна рукопашня, що описати годі. Дехто прираджував, щоб уступати, скакати у воду, та в човни. Тарас крикнув, що кожному відрубав голову, хто б на таке зважився: поки відпливуть від берега, їх можуть вистріляти з луків. Видно було, що татари хочуть добути гармату, бо у той бік був найбільший наступ. Та кожного разу сипав на них турок дробом і змітав цілі лави...

Бій тривав геть сполудня. Тарас побачив, що їх становище погіршало: коли сонце почне заходити, то світити їм буде у вічі, а татарам у спину; дотого ще легше буде їм наступати, бо рів заповнився трупом... Тарас вирішив дорого продати своє життя...

Та ось сталося щось несподіване. Сонце відразу почало темніти. Всі оглянулися і помітили, що з одного боку щось темне на сонце наступає. Всі дуже збентежилися і налякалися. Татари почали несамовито кричати. Відразу припинили наступ і почали втікати...

Між обложеними був якийсь шляхтич з Литви. Він зараз пояснив людям, що нічого лякатися, бо це затьма сонця, що вона незабаром минеться. Не злякався затьми і турок. Він, усміхаючися по-своєму, посилав одну кулю по одній за втікачами, поки татари в степу не розбрилися.

Між бранцями були значні втрати, багато булораних і двоє забитих.

— Що нам тепер робити? — питав Тарас. — Я знаю татар. Вони на цьому не поперестануть, за кілька днів будемо їх знову мати. Шкода нам тільки добра лишати поганцям на поталу, але годі. Завтра сідаємо на човни і попливемо.

— Не бійся, отамане, — сказав спокійнісінько турок. — Я їм щось таке приладжу, що відхочеться їм нас зачіпати. Був би я зробив це давніше, та мені на думку не прийшло, щоб стільки того гільтяйства назбиралося. Насамперед ти накажи, щоб це стерво нам з-перед носа усунути та рови випрятати. Нам треба було на валі поставити частокіл, та тепер і цього не треба. Давай мені людей з заступами, ми покопаємо...

— Вовчі доли... — доповнив Тарас.

— Куди пак! Щось краще! Поробимо порохові міни, а це вже раз на все ту голоту відстрашить.

Він пішов зараз до складу і добув скриньку, з котрої вийняв довгі шнурки, напоєні порохом.

— Це льонти. Ти, отамане, у своїй Тарасівці не знав цього, та воно тобі може придатися. Ми, турки, мистці в закладанні мін. Підкопуємо під найгрубші мури і одною іскоркою робимо страшні діри. Ти побачиш...

Турок вийшов з людьми на вали і показав місця, де копати рови, які глибокі, а сам пішов над берег лиману горі водою, поки не знайшов великий камінь-скелю. З допомогою людей насипав у скринчину пороху, всадив її в щілину скелі та добре позабивав кусками каменю. В скриньку поклав кінець льонту, відволік його далеко та зараз підпалив. Тепер побачили, як льонт горів скоро, і вогонь зближався до скриньки. Турок з людьми вступився далеко. Зараз запалився порох, і наступив страшний гук, який понісся далеко в степ. Камінь розлетівся на кусочки.

— Тепер позаносить це до табору, де рови копають. Рови були вже готові в кількох місцях на віддаль півтора мушкетного стрілу від валу. Сюди позаносили скриньки з порохом, на це понакладали куски каменю та присипали землею. Скриньки були сполучені одна з одною також льонтами, що йшли рівчаками. А знову в двох місцях ішли льонти просто до валів, тепер на половині дороги між першою міною та валом заклали таку саму другу. Скриньки позавивали намазаними шматами, щоб порох не звогчів, бо не знати було, як довго там лежатимуть. А за льонти нічого боятися, бо вони такі, що й у воді горітимуть.

— Тепер ми безпечні, — сказав турок, — хай лише прийдуть. Ми можемо працювати спокійно далі.

Три дні працювали при човнах без перешкоди. Тоді турок сказав до Тараса:

— Я дуже собі бажаю того, щоб вони прийшли. Я цієї розбишацької голоти не можу стерпіти!

— Та ж вони одної віри з тобою.

— Віри? Хіба ж вони мають яку віру? То напів дикі люди, а кровожадні, мов тигри... Останнього разу спасло нас сонце, тепер спасуть нас іще краще мої міни.

— Чи ти в тому певен?

— Мені це не першина. Кажу тобі, що ми турки в цьому мистці, а ми ж з усім світом воюємо.

Щоб можна краще в степу роздивитися, поставив Тарас в таборі фігуру. Понабивали в щоглу щаблів і закопали її серед табору. Нагорі поставили гніздо. Сюди вилазив час-до-часу один і роздивлявся.

Аж четвертого дня в степу помічено татар. Вони знову збиралися, як і попереднього разу, в гуртки. Турок затирав руки з вдовolenня. Праця коло човнів припинилася. Всі сліdkували за рухами татар. Нарешті стало їх видно з землі. Збиралися цілі хмари, ставали півмісяцем. Підїздили щораз ближче. Нарешті підняли боевий оклик: „Аллах, Аллах”, і пустилися вскоки. Коні гнали, що животами землі досягали. Іздці поприлягали до шиї коней, що їх не було видно. Вистрілили обидві гармати, та це татар не спинило. Потім вони позіскакували з коней і пустилися бігти. Турок не спускав з них ока. Потім усміхнувся злобно і запалив обидва льонти передніх мін. Татари бігли щосили, держачи луки наготові. Наступили якраз на мінове поле. Воно було так закрите, що годі було пізнати. Місце було вкрите дернаками.

Нараз почувся страшенний зрив. Вибухала одна

скринька по одній. За кожним зривом вилітали в повітря земля, каміння, розривало людей на куски, розкидало по боках. Туман закрив це місце, що спершу нічого не було видно. А з туману розносилися крики, стогони, прокляття. Турок був вдоволений, затирав руки. Але частина татар, що вже перебігла це місце перед зривом, бігла далі, напинаючи луки, і наступила на друге мінове поле. Знову сталося те саме. Знову зрив за зривом. Тепер заторохкотіли мушкети, посипалися на татар стріли з луків, тих самих, що їх попереднього разу по вбитих татарах назбирали. Татари почали щосили втікати.

— Тепер ми матимемо певно спокій! — сказав турок. — Вони повірять тепер, що ми під опікою шейтана, і більше нас зачіпати не будуть.

Туман осів на землі, з валів можна було бачити, яку руїну спричинили міні. На землі глибокі ями, скрізь трупи і ранені.

Пішли оглядати.

— Коли б я був таке вмів у нашій Тарасівці!.. Та вже других мін не треба буде закладати, — сказав Тарас. — Кінчаймо судна та чимдуж звідсіля.

Всі заспокоїлися, взялися завзято за працю.

Незабаром човни були готові. Почали їх вантажити. Турок наглядав, щоб не забагато. Розділили гребців, повідв'язували човни з припон і відбивали від берега. Попереду на судні маяв козацький малиновий прапор. Там був Тарас з Петром Бідолахою, котрий показував дорогу.

Плили до Січі... на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

XII.

Заплили з лиману в Дніпро. Тепер доводилося важче плисти проти води, бо течія Дніпра, набравши води з весняних розтопів, була сильніша. Але гребцям додавало сили те, що ставало щораз ближче до наміченої цілі.

Нарешті одного дня зустріли козацькі судна. Козаки, побачивши малиновий козацький прапор не стріляли на них. Петро почав вимахувати прапором. Судна зблизилися.

— Хто ви будете? — питали козаки.

— Турецькі бранці, з неволі визволилися.

— Ох! Та чи не Петро Бідолаха? — скрикнув козак з судна.

— Здоров був, товаришу Максиме, це ж я сам.

— Боже! Аж у воду скочити хочеться, щоб чимдуж тебе, братіку, обняти. Я вже здавна молюся за твою душу. А це ж хто? — спитав, показуючи на Тараса.

Судно тимчасом зблизилося так, що козак Максим перескочив на отаманське судно.

— Це наш отаман, Тарас Партиченко, хитрий з біса, мов запорожець. Це отаман тої славної Тарасівки, про яку ми на Січі чували.

— Здоров, пане отамане! — гукнув Максим, кланяючися, — ми раді тебе побачити.

— Я вже давно хотів на славному Січ загостити, вже і човни у Висуні ладили, — сказав Тарас, — та не тою дорогою до вас попався, як собі міркував.

— Все одно, якою дорогою, — докинув Петро, — добре, що потрапив. Тепер ми славно заживемо, а коли тее, то і кошовим тебе виберемо...

— Годі, пане-брате! Мені до Тарасівки пильно, ми там не гірше діло робимо, як ви на Січі. До того ще в мене вірна дружина, малий синочок.

— Так ти, отамане, з сімейних, значить. Ну, гаразд. Ось попри гирло Інгульця плистимемо. Можеш туди плисти навпростець, певно не заблудиш, — говорив Максим.

— Ні, товаришу. Хоч як мені пильно додому, то я мушу плисти далі, поклонитися січовому товариству і гостинця, здобутого на турках, привезти...

— Еге, то ти гостинця везеш нам! Ну, гарно...

— Турецьку галеру здобули, — сказав Петро, — та це пусте, по ній і знаку немає, бо з неї човни поробили, але ми веземо багато бочок з порохом, багато важких стрілен до гармати, та ще і скарбницю турецьку на галері захопили...

— Як так, то і ми з вами на Січ вертаємося, — сказав Максим. — На Січі буде празник, то шкода, щоб і ми на ньому не погуляли.

Завернули всі човни і плили тепер разом. На козацьких суднах залунала пісня, забриніла бандура. Всім було весело.

Чужинці, які вперше туди плили і вперше бачили козаків, придивлялися до козацького побуту з великим захопленням. Придивлявся до цього побуту і турок — все це було для нього нове. Нова батьківщина, до якої добровільно пристав, почала припадати йому до серця.

Подорозі стрічали більше козацьких суден. Усі вони верталися на Січ, бо кожному цікаво було послухати новин

з далекого краю. Зібралася ціла фльотіля, наче з якого великого переможного походу верталися.

Як зблизилися до Січі, Тарас наказав стріляти з гармат, що їх везли на задньому човні. З валів Січі їм відповіли на привітання.

Січовики повиходили на вали, лізли на кривлі куренів, вітали гостей окликами: „слава!”, і підкидали шапками вгору.

Кошовий запросив Тараса до свого дімка, як свого гостя.

Тарас привів до кошового турка, розповів коротко, як він йому став у пригоді, і просив, щоб його прийняли до січового товариства, бо він добре розуміє воєнне ремесло, допоможе нераз козакам. Кошовий дав свою згоду, та тільки домагався, щоб він пристав на християнську віру.

— Та він уже й так більш нашої віри, ніж турецької, і по-нашому говорить, — сказав Тарас.

— Це гаразд! Лишайся в нас і будь нам за брата — закінчив кошовий усю розмову.

Турок вийшов, а Тарас залишився в кошового, як його почесний гість.

Сповнилася Тарасова мрія, — він замандрував на ту славу Січ Запорозьку, яку бачив у своїх молодечих снах...

Зібралася до кошового січова старшина і тут розповів Тарас про свої пригоди. Старшина ставилася до нього з великою шаную. Всі подивлялися його лицарську кебету, його проворність, відвагу...

— Скажіть мені, панове-отамання, — спитав Тарас, — чи не задумаете ви в найближчий час якого походу на татар. Я дуже радо пішов би з запорожцями, бо в мене ще особливі порахунки з перекопським мурзою. Він мене ще тяжче зневажив, ніж на тій турецькій галері, де мене кували до лави під помостом. Не буду мати спокою, доки йому не відплачу з баришем.

— У нас, брате, за похід не важко. Коли хочеш, то піди між січове товариство, згуртуй собі юнаків, та йди з Богом.

Тарас здивувався:

— Хіба ж так можна? У моїй Тарасівці, якби хто на таке зважився, я б наказав йому голову відрубати. Поки не вирішить громада, то ніхто не сміє.

— Про вашу Тарасівку і до нас слава доходила, ми радо про неї послушали б від тебе... У нас теж такий устав, що без ради нічого робити не можна та то лише у важних

справах... Ну, а похід на татар, не всім кошем, а так собі частинно, то в нас хліб насушний, кожному можна. Це так само, як коли б у вас частина пішла на полювання. За це теж не познімали б їм голов. Не правда ж?

— Наше уходницьке військо своє. Ми відрізані від світу, не маємо з ніким сполуки, ми полишені серед розлогих степів самі на себе. Ми люди сімейні, кожний тямить, що він приріс коренем до землі, яку ми заняли. Коли б нам хто той корінь підрубав, то ми пропали. Сидимо на татарському шляху, ми татарві заваджаємо, а вона хотіла б нас змести. Тому наша вся сила і наша опора на війську. Того то й ми мусимо усю свою увагу на військо звертати. А військо лише тоді добре і вартне, як воно добре вишколене. Дехто з наших уходників говорив, що це зайва праця, що можна б і тоді ставати під зброю, коли ворог наступає. Та я кажу, що це не правда. Не зможе оборонитися, битися той, хто цього не вміє. Така думка засіла мені в голові, коли я ще дитваком був і коли почув від покійного батька, що збираються уходники, бо старостинська влада дуже нам дошкулювала. Тоді я, дитвак, що сам нічого не розумів, почав видумувати, як учити воєнної справи моїх ровесників, таких дитваків, як і сам. Трохи я придивлявся, як княже військо в Каневі вправлялося, а решту сам видумав. Це був заступок нашого війська. Ми попідростали, і тепер моїм військом я величаюся, бо воно добре, і передусім слухняне. Спершу ми лише оборонялися і кожного разу відбивали влізливого ворога. Татари боялися нас і перестали зачіпати. Тоді уходники почали нараджуватися, щоб закинути військо, що шкода часу втрачати на вправи, краще відпочити у холодку по праці. Я цього дуже боявся. Народ розледачиться, а тоді його легко буде побороти. Тоді я сам шукав нагоди зачіпитися з татарами. Ми на них засідали на переправі. Моїх громадян я все лякав, що вони задумують на нас наскочити, хоч це так не було. Я засідав з моїм військом, розбивав татар на переправі, відбивав добич і невільників. По таких одним удалім розгромі громадяни назвали, щоб мене вшанувати, нашу оселю за моїм іменням. Тоді і отаманом мене обрали. Тепер я повів справу як сам думав. Ми відважилися наостанку спинити орду і не пустити її через Інгулець на добич. Наостанку мене піймали татари зрадою на аркан у степу, коли я раз сам, щоб людей від праці не відривати, виїхав на стежу. У Криму я довідався, що татари визначили на мою голову ціну. Не знаю, чого я так мурзі перекопському не подобався, що він

мене, замість післати у Бахчисарай ханові, призначив відразу на султанську галеру. За це можна б йому подякувати, але він мене ні за ніщо казав висікти дротянками, і я йому за це не так подякувати хочу. Тому то я так про похід питаюся...

— Я тобі вже казав: шукай собі товаришів та й йди, хоч би в самий Бахчисарай...

Тарас вийшов від кошового і попростував на базар між козацтво. Тут зустрінув велику юрбу козаків, яка обступила Петра Бідолуху, а він їм розказував про свої злидні і про чудесне визволення. Тараса привітали козаки гримким: „слава!”

Тарас узяв на бік Бідолуху і розповів йому, що почув від кошового.

— Я знав наперед, що так буде. Тому я, пам'ятаючи наші розмови, відразу почав намовляти козаків до походу.

— І вони згодні?

— За кілька днів зберемо такий гурток горлорізів, з якими можна буде і на ханську столицю поспробувати...

Петро забрав Тараса, свого побратима, у свій курінь як гостя. Тут прийняли його дуже радо.

Запорозька Січ стояла тоді на меншій Хортиці.

За кілька днів Петро викликав Тараса, і вони переплили на більшу Хортицю в байрак. Там зібралося товариство — яких шістсот людей.

— Придивися добре до тих козаків, вони всі з нами в Крим ідуть.

Тарас дуже зрадів. Він умів оцінити людину, як бойовика, на перший погляд. Козаки його голосно привітали. Зробили зараз козацьке коло і почали радитися над вибором отамана. Петро подав зараз голос за Тараса Партиченка. Козаки на це згодилися, почали кидати шапками вгору.

Тарас налякався вибору. Він знав, яка на ньому тяжить відповідальність, а не počував себе на силах.

— Панове запорожці, що ви доброго робите? Я між вами новик, мені у вас вчитися, а не отаманувати над вами. Прошу вас, вибирайте кращого від мене, я хочу йти з вами, як рядовий товариш. Куди мені до отаманування! Я й дороги у Крим добре не знаю, бо коли мене туди розбишачи вели, я не мав часу роздивитися.

— Ми тебе проведемо, — казали козаки, — ти певно не заблудиш. Ти лише наказуватимеш. А коли ти такі

штуки виводив у Тарасівці і галеру здобув, то і в Криму даси собі раду.

Петро теж перемовляв Тараса, що так не годиться, бо козаки кого виберуть, то не можна скидатися, хіба так для політики. Тарас такого звичаю не знав. Остаточню мусів прийняти вибір. Він узяв у руки малиновий прапор, той самий, що мав на його судні, поцілував його і заговорив сильним голосом:

— Спасибі вам за честь, панове-товариство! Вона і на нашу Тарасівку впаде. Присягаю вам на це знамено козацької слави, що хочу з вами ділити долю й долю цього походу, хочу з вами перемогти або й голову покласти...

— Слава Тарасові Партиченкові, нашому отаманові! Тарас тепер геть перемінився. Він наказав козакам, щоб ставали по сотнях, настановляв їм сотенних і десятників. Петра Бідолаха поставив обозним. Тоді почав переглядати уставлені в ряди сотні. Дивився кожному у вічі своїми пронизливими очима.

— Петре! Завтра вранці стають усі сотні на майдані в Січі озброєні, я переглядатиму зброю кожного козака. У кошового батька я випрохаю харчів на дорогу, муніцію та коней, бо всі їдемо на конях. Крім того, заберемо п'ять суден, що повезуть наш обоз водою, поки буде можна.

Козаки порозходилися. Тарас вернувся на Січ і пішов зараз до кошового.

— Оттак, то люблю, пане отамане. Бачу, з якого гнізда птиця. Бери судна, коней, харчів, муніцію, скільки вам треба. Маю надію, що привезеш нам добичі з Криму, що виплатиться нам позичити тобі.

— Так, батьку. Вся майбутня добич буде належати січовому товариству. Я все пришлю сюди. Та коли я вийду живий з цього, так зараз подорозі пливу Інгульцем до моєї Тарасівки.

— Хай тебе Господь і свята Покрова супроводжає. А ось, щоб ти не йшов голіруч, даю тобі козацький знак влади, цю булаву...

Тарас дуже цим утішився, бо хоч отаманував над уходицьким військом, не мав іще в руках булави.

Розпрощався з кошовим батьком і пішов у курінь.

А Петро Бідолаха не спав до ранку. Цілу ніч перевозили човнами на той бік ріки всячину і вантажили, то на вози, то на судна, коней переводили вплав.

Вранці Тарас помолився Богу, переплив човном на

той бік, сів на коня і поїхав до обозу. Тут привітали його козаки голосними окликами.

Тарас придивився до кожної дрібнички, оглядав кожний віз. Оглянув ще й судна і видав такий наказ:

— До суден піде одна сотня. Частину набору там зложено на судна, щоб нам було легше їхати. Судна попливуть річкою, а потім, припливши до того місця, де Ігулець вливається в Дніпро, переплинемо на той бік Дніпра, поховаємо судна в комишах при березі, а тоді попереносимо частину набору до обозу, і веслярі на коней! Сотник Струк іде попереду і розішле стежі спереду і по боках.

Перехристився, дав знак булавою, і військо рушило з місця. Тарас їхав попереду, за ним сурмач і кілька розсильних козаків...

Залунала пісня.

Як від'їхали далі, пісня замовкла. Треба було поводитися тихо, бо вже можна було стрінути татарських чабанів. А далі йшли лише вночі, вднину ховалися в траві. Між соляними озерами, яких було тут кілька, Тарас залишив цілий обоз і одну сотню козаків: склали возовий табір і окопалися. Тарас пішов підвечір просто на Перекоп.

Перекоп, або по-татарськи Оркапу (золоті ворота) звався в старовину Тафлоса, в середньовіччі Тозля. Не був тоді ще забезпечений валами і муром, не був фортецею. Тарас ждав з військом близько Перекопу до ранку.

Вранці місто було оповите туманом. Мешканці не сподівалися таких гостей, усе спало.

Тарас перехристився, заткнув булаву за пояс, добув шаблю. Пігнали скоком і аж на вулицях міста підняли бойовий оклик. Пробуджені зі сну татари вибігали на вулиці, їх убивали козаки безпощадно. Настало пекло. Татари та турки кричали, що напали козаки, тратили голови, не знали, куди ховатися, що рятувати. Біля конаку, де жив мурза, виступив до оборони гурток озброєних татар. Та поки встигли натягти луки, козаки вже впали на них з шаблями та списами і вирубали всіх.

— Мурзу привести мені живого!

Гурток козаків позлазив з коней і кинувся у сіни конаку шукати за мурзою. Всякий опір був даремний, та й не було кому боронитися. Мурзових слуг, мов мітлюю, замело. Добралися і до самого мурзи. Він не знав, що сталося, схопився з лежанки і дивився у вікно. Його зараз схопили і зв'язаного вивели на подвір'я. Мурза налякався на смерть — ще не розумів, як воно сталося так нагально?

— Держить його під сторожею, — гукнув Тарас, — поки я не вернуся. Перешукайте цю будівельку і виносіть усе на базар.

Тарас пігнав у місто. Тут уже козаки газдували. Розбивали крамниці і склади, забирали все, били татар без розбору.

— Пів сотні за мною, город запалити в кількох місцях!

Тепер побіг до невірницьких приміщень. Дорогу знав добре. Невірники, що тут були, поміркували зараз, які гості прийшли. Вони розбивали кайдани, розривали зубами сирівці, били дозорців. Та їх небагато остало, всі, знаючи, що їх жде, поховалися, куди було можна.

— Люди! — кричав Тарас. — Помагайте один одному, розбивайте кайдани, беріть від татар зброю, помагайте нам. Нема часу гаятися!

Він пігнав далі. Був скрізь, де лише гурток козаків порався.

Місто горіло в кількох місцях. Тарас поскакав знову до конаку*) і наказав сурмачеві трубіти збір. Збірне місце було призначене на базарі, куди зносили добич.

Поки забрали добич у вузликах на коней і ослуків, яких добули в місті, Тарас робив справу з мурзою. Це була його ціль сьогоднішнього походу.

— Пізнаєш мене? — спитав по-татарськи, і подивився йому у вічі своїми пронизливими очима.

Мурза дивився на нього страшно наляканий, наче самого чорта побачив. Він почав собі нагадувати... Тарас пригнуздив його зором так, що татарин не міг від нього відвести своїх наляканих очей.

— Пізнаєш, питаю? — grimнув Тарас.

— Тебе, пане, не пізнаю, але твої очі я вже десь бачив...

— Я тобі зараз нагадаю. Перед роком привели мене до тебе розбишаки, що мене зрадою піймали. Тоді я відкликався до твоєї лицарськості, просив, щоб ти зі мною поводився по-лицарськи. Ти наказав тоді без причини вибити мене твоїм посіпакам нагаями за те лише, що не впав тобі в ноги, хоч я не знав цього звичаю.

— Я цього не пам'ятаю...

— Я тобі пригадаю це... Ануте хлопці, зніміть з того падлюки сорочку та вчисліть йому на спину п'ятдесят ма-лахаїв, бо мені стільки саме дали з його ласки.

---

*) Будинок, де містилася влада.

Мурза не розумів того наказу, але здогадувався, що з ним робитимуть.

— Пощади мене, пане, я дам окуп, який зажадаєш...

— Не треба мені окупу. Я люблю віддавати довг у таких грошах, які мені позичено.

Козаки вмиль виконали наказ, мурза аж омлівав з болю, бо хлопці не жалували рук.

— Я вже відплатив йому за своє, — сказав Тарас — а тепер ви робіть з ним, що знаєте.

— А ось, що з ним зробити! — сказав один козак, і замахнувся шаблею на татарина.

— Стій! — крикнув сотник Струк, заступаючи татарина шаблею, — кошовий батько наказав знатних татар брати в полон, за них можна взяти окуп або обміняти... Ми його на Січ повеземо.

Козаки набирали добич на коней та ослів, забирали дорогі сукна, парчу, адамашки тощо.

— Мерщій, панове-товариші, — підганяв Тарас — нам не можна тут довго засиджуватися. Блискавкою ми прийшли, блискавкою пропадемо...

Сонце не доходило ще полудня, як козаки, осмалені у вогні, окривавлені татарською кров'ю, виходили з горючого Перекопу.

Зараз за містом почули гук гармат.

— Еге, — каже Тарас, наш обоз у небезпеці. Дві сотні будуть при добичі, а три зо мною. Коли б вас наскочили, то відбивайтеся, поки я не прийду.

Пігнали скоком на табір, звідкіля було щораз більше чути гук армат і мушкетного вогню. Козаки гнали, аж коням дух випирало. Тарас дав знак, щоб припинилися.

— Трохи спочинемо, бо потім, прискакавши на місце на охлялих конях, нічого не зробимо... Спочинемо трохи, вони так табору зараз не візьмуть.

Їхали ходом, коні скубли подорозі траву.

Після півгодини такої їзди, поспішали знову. Вже сонце зійшло з полудня, як помітили табір, оповитий густим димом від пороху. Не можна було нічого зрозуміти. Пустилися швидше, що коні аж животами землі доставали. Тепер побачили, як татари облягали обоз, як дерлися на вози, а сотня відбивалася. Виявилося опісля, що в той самий час, як козаки гуляли в місті, орда вертала з якогось походу і стрінула козацький обоз. Козакам приходила остання година. Відбивалися спершу гарматами та мушкетами, але татари не спинялися, засипали їх хмарою стріл.

Стріли падали всередину обозу, калічили коней, що непокоїлися до скажености і робили заколот. Козаки мусіли виходити з-поза возів і оборонятися руками. Тоді і гармата і мушкети замовкли.

Тепер знову стримав Тарас своїх, щоб коні відпочили, та не довго. Сурмачі засурмили атаку. Потім почувся бойовий козацький оклик. Татари не зчулися, як Тарас упав їм на спину. Татари попалися у два вогні. Настала страшна метушня і січа. Тривало це доволі довго. Нарешті татари пішли врозтіч, а козаки забрали їх обоз з добиччю і бранцями. Налічили потім двіста невільників. Тепер Тарас не спочив. Козаки попереїдали на татарських коней і пігнали виручати свої сотні, що йшли позаду. Та тих не було вже кому зачіпати...

Вже сонце сховалося за обрієм, почало вечоріти, як зібралася вся козацька сила в одно місце. Треба було і коням і людям спочити по такій важкій праці. Не обійшлося і без утрат у людях. Особливо потерпіли найбільш ті, що лишилися в таборі, і як би був Тарас не наспів упору, то були б усі полягли. Хоч як воно було небезпечно лишатися в чужому краю, то неможливо було йти серед ночі далі. Було багато шкоди, треба було все впорядкувати. Виявилось, що возів було замало, щоб скласти возовий табір. Тарас роздивився наборзі і переніс табір у інше місце. Тут з одного боку прислонювало їх озеро. Інші боки заклали возами. Довго в ніч тяглося, поки все привели до ладу, поки можна було людям спочити. Ще при місяці треба було накосити коням трави на пашу, бо не було безпечно пускати їх, щоб паслися. Аж тепер, як розставили сторожу, Тарас приліг на возі і заснув.

Рано рушили в похід.

Як дійшли до гирла Інгульця, переправилися суднами на той бік. Тарас попрощався із запорожцями, залишивши їм усю добич з походу. Багато бранців пішло на Січ. Багато перемовив Тарас до себе, між ними жінок, яким на Січі не можна було жити. З тих бранців склав дві сотні, посадив на човни і поплив угору Інгульцем до своєї дорогої Тарасівки, якої так довго вже не бачив...

З товкотом серця від зворушення прибив Тарас до татарської переправи на Інгульці, де Висунь до нього вливається. Далі годі було плисти по малій річці великими суднами. Почали усе добро, що привезли, виносити на берег. Тарас оглянув печери. Усе тут було так, як колись.

Треба було дати знати до Тарасівки, щоб приїхали з возами, та ніхто з товаришів не знав дороги, тільки він сам. Замість йти пішки, він придумав інший спосіб на те...

XIII.

У Тарасівці почули гук гармат від татарської переправи. Ніхто не знав, що воно значить. Невже татари з гарматою возяться? Як би так справді, то не давали б про себе знати.

Трохим післав зараз більшу стежу роздивитися. Вона підїхала ближче і помітила нагорі над балкою якийсь табір, звідкіля стріляли з гармат. Помітив стежу Тарас, перербіг долину балки і почав проти них щосили бігти. Йому було дуже спішно. Потім гукнув:

— Здорові були, братіки, поспішайте сюди!

— Та ж це наш отаман Тарас! Яка радість буде в селі!

Десятник, що вів стежу, скочив з коня і пішов Тарасові в обійми. Плакали на radoщах, мов діти.

— Тарасе! Ми вже по тобі панахиду правили, хреста на кладовищі поставили. Куди це ти блукав стільки часу?

— Забагато відразу питаєш... Ти мені скажи, що в Тарасівці чувати, бо я аж горю з нетерплячки. Та давай мені коня. Ти залишайся тут, підїдь до цих людей і роби лад, поки не приїдуть коні. Там самі чужі люди, такі самі визволенці, як і я.

— У нас в оселі нічого. Твоя матуся жива, Маруся теж здорова, а Трохимко вже по майдані з ровесниками бігає.

Тарас перехрестився. Йому полегшало на душі. Страшно його томила думка, що може Маруся вийшла вже заміж, тоді б нічого йому в Тарасівці робити. Забере сінка, як він живий, і поїде на Січ. Та ось, славити Бога Небесного, він застане усе так, як лишив.

Тарас сів на коня, пігнав вихром у село, трохи коня не заморив.

Годі описати його почування, коли побачив вали, порослі терниною, побачив башти на рогах оселі, баню на церкві. Кінь ледве дух переводив, як став перед воротами.

Не ждучи, аж йому відчинять, Тарас покинув коня і переліз ворота. Щосили побіг до своєї хати.

Перед хатою поралася Маруся, біля неї бавився Трохимко, на призьбі грівся старий Гривко до сонця. Він перший помітив Тараса і загавкав радісним захриплим голосом.

— Марусе моя єдина! — крикнув Тарас і почав її обнімати...

— Господи! Та це ж справді Тарас, сокіл мій ясний... Вони забули тепер про цілий світ.

Вийшла стара мати і сливе не оmlіла з радощів. Трохимко дивився на це привітання, нічого не розуміючи. Гривко пізнав зараз свого пана. Звівся з призьби, і змагався по-давньому скочити панові передніми лапами на груди, та вже нездужав. Тарас обнімав усіх рідних. Мати пригорнула його кучеряву голову до грудей і плакала:

— Серце моє віщувало, що ти вернешся, хоч уже й панахиду по тобі правили.

Тарас і Гривка не забув: підняв його за передні лапи вгору.

— І ти тужив за мною, вірний Гривку! — та почав його гладити.

Гривко лизнув його раз по руці і повалився, мов неживий на землю.

— Бідна тварина, — сказала Маруся — як він тужив за тобою, а останніми днями і він щось прочував, бо дуже метушився, вилазив на ворота, хоч з великим трудом, бо дуже знемощів...

Тарас узяв Трохимка на руки.

— Бачиш Трохимку, — сказала Маруся, — це наш тато вернувся, що за ним ми всі так плакали...

— Я буду татарина бити! — лепетала дитина, обнімаючи батька за шию.

Вістка про поворот Тараса блискавкою рознеслася по селі. Люди сходилися з усіх боків, заповнили майдан ущєрть.

Була велика радість у селі, як ще ніколи.

Тарасівці святкували велике свято...

К і н е ц ь.

Для науки й розваги

Купуйте, читайте та навчайтеся

Іван Франко:

ЗАХАР БЕРКУТ, істор. повість стор. 158, ціна 10 нм

Теодосій Осьмачка:

ПОЕТ, поема на 23 пісні, стор. 154 ціна 14 нм

Юрій Косач:

ДЕНЬ ГНІВУ, з циклю Цезар степів, стор. 136
ціна 8 нм

Юрій Косач:

ДІЙСТВО ПРО ЮРІЯ ПЕРЕМОЖЦЯ, трагедія,
стор. 64 ціна 6 нм

Юрій Косач:

UKRAINISCHE LITERATUR DER GEGENWART,
стор. 36 ціна 4 нм

Юрій Косач:

ABEND BEI ROSUMOVSKY, Novelle, стор. 28
ціна 3 нм

О. М. Дядько:

ІСТОРІЯ ВСЕЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ, нарис, стор. 44
ціна 4 нм

Андрій Чайковський:

НА УХОДАХ. істор. оповідання, том 1, стор. 104,
ціна 6 нм

НА УХОДАХ, том II, стор. 124, ціна 6 нм

Юліян Бескид:

ЛЮДИ БЕЗ ПРИЗВИЩ, переживання в німецьких
таборах новітньої торгівлі білими невільниками
в часи володіння ітлеризму, стор. 48 ціна 5 нм

Дган Гопаль Мукерлжі:

ПРИГОДИ ХОРОБРОГО ГОЛУБА, оповідання з індій-
ського життя, переклад Степанії Нагірної, стор. 94,
ціна 8 нм

Оскар Вайлд:

ЗОРЯНИЙ ХЛОПЧИНА, оповідання, переклав з ан-
глійського М. Лотоцький, стор. 40, ціна 3-50 нм

Замовлення слати на адресу:

ВИДАВНИЧА СПІЛКА «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»

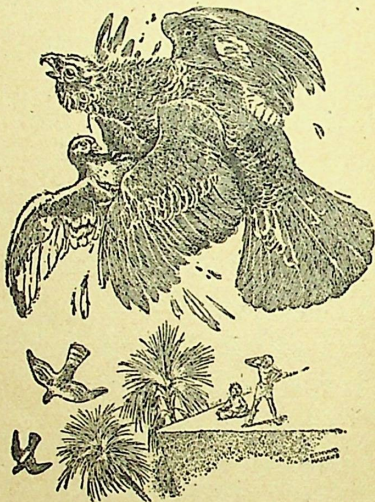
Реґенсбург, Ганґгоферзідлонґ

Чи маєте вже книжку, в якій цікаво описані:

»ПРИГОДИ ХОРОБРОГО ГОЛУБА«

оповідання з індійського життя?

Написав найкращий представник індійської літератури
ДГАН ГОПАЛЬ МУКЕРДЖІ, переклала на українську мову
СТЕПАНІЯ НАГІРНА

... Пір'я посипалося в повітрі, тільки Рябошийки
пручалося в кігтях хижака. ...

Книжка багато ілюстрована, на доброму папері, стор. 94, двобарвна обкладинка, ціна 8 нм.
Замовляти на адресу:

ВИДАВНИЧА СПІЛКА »УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО«
Реґенсбург, Ганґгоферзідлунґ

